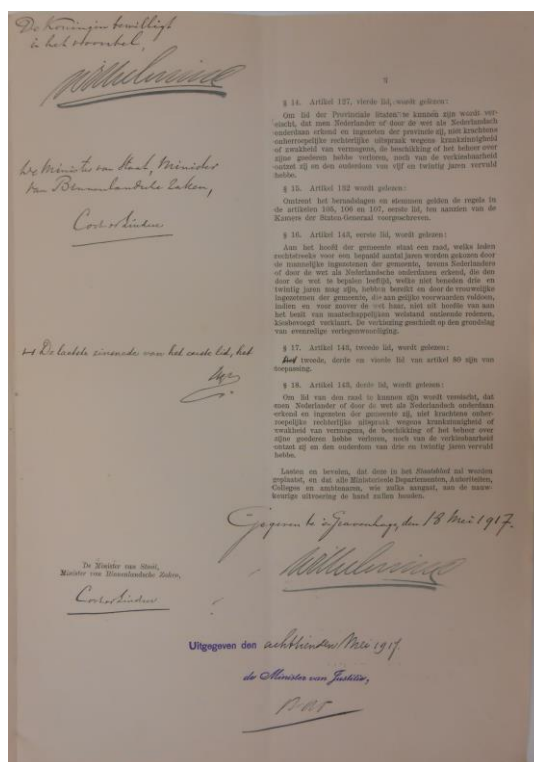
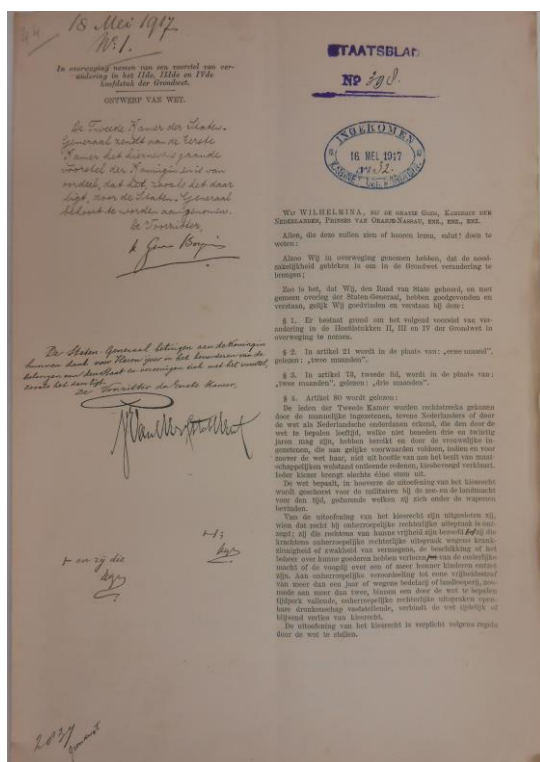

Honderd jaar algemeen kiesrecht

2017-2019

De handtekening van koningin Wilhelmina bekrachtigde de wijziging van de Grondwet in 1917. Mannen kregen het algemeen kiesrecht en elk beletsel tegen algemeen vrouwenkiesrecht werd uit de Grondwet verwijderd. In 1919 werd door aanpassing van de Kieswet ook algemeen vrouwenkiesrecht een feit. (Nationaal Archief, Den Haag, Kabinet der Koningin [periode 1898-1945], nr. toegang 2.02.14, inv. nr. 6263)

Handleiding voor archiefonderzoek naar de invoering van het algemeen kiesrecht in uw gemeente

ProDemios Huis voor democratie en rechtsstaat

Honderd jaar algemeen kiesrecht

In 2017 wordt er in Nederland stilgestaan bij het honderdjarig bestaan van het algemeen mannenkiesrecht. In 2019 later bereikt ook het algemeen vrouwenkiesrecht deze mijlpaal. Niet alleen op nationaal niveau heeft deze kieswetwijziging zijn doorwerking gehad, ook op lokaal niveau heeft het veranderingen teweeggebracht.

Een korte geschiedenis van het kiesstelsel en het kiesrecht

Sinds 1848 vonden in Nederland politieke verkiezingen plaats volgens het principe van het absoluut meerderheidsstelsel. In dit stelsel was Nederland verdeeld in districten, waarin kandidaten in een eerste stemronde de absolute meerderheid (de helft plus één) van de stemmen moesten halen om gekozen te worden. Als geen van de kandidaten een absolute meerderheid haalde dan volgde een tweede stemronde, een zogenoemde herstemming. De kandidaten met de meeste stemmen uit de eerste ronde (tweemaal het aantal kandidaten van het aantal te verdelen zetels) streden hierin om uitverkiezing.¹ Een verkiezing volgens dit principe zou voor het laatst toegepast worden in 1917.

Het kiesrecht werd aanvankelijk alleen toegekend aan mannen van 23 jaar en ouder die een bepaalde som aan directe belastingen betaalden. In 1848 beschikte ongeveer 12% van de mannen over dit censuskiesrecht en door censusverlaging was dit percentage in 1889 gestegen tot 26,5%. In 1896 werd de kieswet gewijzigd en werd het kiesrecht beschikbaar voor een groter deel van de bevolking. Niet alleen het betalen van belasting, maar ook het bewonen van een woning tegen een bepaalde huur, het verdienen van een bepaald loon, het bezit van een bepaald diploma of het bezitten van een bepaald spaarsaldo was vereist om kiesgerechtigd te kunnen zijn. Bijna 50% van de mannen van 25 jaar en ouder (ook de leeftijdsgrens was verhoogd van 23 naar 25 jaar) bezat daardoor rond 1900 het recht om te kiezen. In 1917 was dit percentage gestegen tot 70,8% van de mannen.²

In 1917 werd vervolgens zowel het kiesstelsel en het kiesrecht ingrijpend gewijzigd, en de schoolstrijd werd opgelost. Deze zogenoemde Pacificatie van 1917 was het resultaat van een decennialange strijd tussen de stromingen in het parlement: enerzijds wilden de liberalen en socialisten het algemeen kiesrecht invoeren, terwijl anderzijds de confessionelen financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs eisten. Het kabinet-Cort van der Linden (1913-1918) besloot deze twee elementen te verweven in één grondwetwijziging en wist zodoende een tweederde meerderheid te verzamelen die nodig was voor een dergelijke hervorming.³ Daarvoor moest wel de medewerking van de confessionelen 'gekocht' worden: het verzoek om onderwijsgelijkstelling werd ingewilligd, waarop ze met enige tegenzin het algemeen kiesrecht accepteerden.⁴

¹ J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) 223.

² R. de Jong, *Electoral culture en politieke oriëntatie, Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 23-25.

³ R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 189.

⁴ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 21.

Met de grondwetsherziening van 1917 was het algemeen mannenkiesrecht een feit. Alle mannen van 25 jaar en ouder (pas later en stapsgewijs teruggebracht naar 18 jaar en ouder) konden bij de verkiezingen van 1918 en daarna hun stem uitbrengen. Het electoraat groeide daardoor met ongeveer 30%, een uitbreiding van 1 naar 1,5 miljoen kiesgerechtigden.⁵ Hoewel het wel werd geëist, achtte het kabinet de tijd nog niet rijp voor invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht. Daarover zou nog te veel verdeeldheid bestaan. De belemmeringen voor invoering ervan verdwenen al wel uit de Grondwet en bovendien konden vrouwen al wel worden gekozen (passief vrouwenkiesrecht).⁶ De verwijdering in 1919 van het woord 'mannelijk' uit de kieswet betekende dat ook vrouwen kiesrecht verkregen. Dit had grotere gevolgen voor de omvang van het kiezerskorps dan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht: de toename van het aantal kiezers door de invoering van het algemeen mannenkiesrecht bedroeg ongeveer 30%, de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht betekende een verdubbeling.⁷

Ook werd het absoluut meerderheidsstelsel met districten terzijde geschoven en vervangen door het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging. In dit stelsel staat het percentage van de stemmen dat is uitgebracht op een partij nagenoeg gelijk aan het percentage zetels dat die partij toegewezen krijgt. Een partij die 20% van de stemmen haalt, bemachtigt daarmee ongeveer 20% van de zetels. Daarmee onderscheidt het zich duidelijk met het meerderheidsstelsel, waarbij alleen de winnaar van een district een zetel won en de stemmen op de overige kandidaten gewoonweg verloren gingen. Ook werd in dit nieuwe systeem niet meer op alleen een kandidaat gestemd, maar op een kandidaat van een lijst. De lijsten werden samengesteld door de politieke partijen, die daarmee een machtige positie kregen toebedeeld.

Dit evenredige stelsel moest een vertegenwoordiging opleveren die beter dan het districtenstelsel uitdrukking zou geven aan de onder de bevolking levende wensen en beginselen. Het parlement moest hierbij een afspiegeling zijn van de politiek-ideologische verscheidenheid in Nederland. In tegenstelling tot het evenredige systeem gaf het absoluut

Tijdslijn van het Nederlands kiesrecht

1848: Invoering meerderheidsstelsel met districten en censuskiesrecht: kiesrecht voor mannen boven de 23 jaar die een bepaald bedrag aan directe belastingen betalen.

1876: Oprichting 'Vereniging Algemeen Stemrecht' (va. 1879 'Vereniging tot verkrijging van algemeen kies- en stemrecht'). De eerste vereniging die strijdt voor algemeen (mannen)kiesrecht.

1887: Uitbreiding van het kiesrecht door het attributief kiesrecht: kiesrecht op grond van kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand. Behalve het betalen van belasting konden dat ook zaken zijn als het betalen van huur.

1887: In de kiesrechtparagraaf van de Grondwet wordt aan het woord 'ingezetenen' het woord 'mannelijke' toegevoegd. Kiesrecht was daarmee, nu ook grondwettelijk, alleen toegankelijk voor mannen. Dit naar aanleiding van de poging van Aletta Jacobs om op de kiezerslijst geplaatst te worden.

1894: Oprichting 'Vereeniging voor vrouwenkiesrecht'. De eerste vereniging die streed voor algemeen vrouwenkiesrecht.

1896: Uitbreiding van het kiesrecht door wijziging Kieswet: kiesrecht op grond van betalen van belastingen, bezit van spaargeld, behalen van bepaalde examens, bepaald loon of bezit van een woning.

1917: Invoering evenredige vertegenwoordiging, algemeen mannenkiesrecht en passief vrouwenkiesrecht.

1919: Nederlandse vrouwen verkrijgen het actief kiesrecht door wijziging van de Kieswet.

1922: Algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht wordt vastgelegd in de Grondwet.

⁵ De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 137.

⁶ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189.

⁷ De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 137.

meerderheidsstelsel, dat van 1848 tot 1918 van kracht was, geen afspiegeling in het parlement van die verscheidenheid.⁸ In het verzuilde land, met diens sterk verdeelde bevolkingsgroepen en de daarmee gepaard gaande tegenstellingen, was stabiel regeren mogelijk dankzij de consensus. Dat consensusmodel gaf, anders dan het meerderheidsstelsel, de mogelijkheid om onder meer religieuze tegenstellingen te integreren en te representeren. Bovendien werden dankzij de lage kiesdrempel, die absolute evenredigheid tot gevolg had, minderheden niet uitgesloten van het politieke debat.⁹

Liberalen profiteerden allerminst van de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging. Onder het censuskiesrecht in de 19^e eeuw domineerden zij de politiek, maar onder het algemeen kiesrecht daalde het aantal liberale zetels dramatisch en moest het bijna een eeuw wachten voordat het opnieuw een minister-president mocht leveren. De sociaaldemocraten, de voornaamste voorvechters van invoering van het algemeen kiesrecht, boekten een bescheiden winst, maar veel minder dan waarop ze gehoopt hadden. Het waren daarentegen de confessionelen die hun zetelaantal aanzienlijk zagen stijgen. Zij zouden in het Interbellum onafgebroken een meerderheid in het parlement hebben en de premiers leveren. Hoewel de katholieken aanvankelijk geen voorstander waren van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging, waren het juist de katholieken die hun zetelaantal zagen toenemen. De meeste katholieken woonden geconcentreerd in het zuiden van Nederland, waar zij een overweldigende meerderheid vormden. De stemmen die de katholieken onder het districtenstelsel 'overhielden', werden nu allemaal meegeteld.¹⁰

⁸ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189-190.

⁹ R. Aerts, en P. de Goede (red.), *Omstreden democratie* (Amsterdam 2013) 29.

¹⁰ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 190-191.

Honderd jaar algemeen kiesrecht in uw gemeente

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging hebben grote invloed gehad op de politieke verhoudingen in de landelijke politiek. Datzelfde is gebeurd in de gemeentepolitiek. Aan de invoering en diens gevolgen op landelijk niveau zijn misschien wel honderden boeken en artikelen gewijd, maar over hetzelfde onderwerp op gemeentelijk niveau is de literatuur schaars. Elke gemeente kent zijn eigen verhaal, verhalen die veelal nog niet eerder zijn opgeschreven. Als u interesse heeft in deze bijzondere overgangperiode in Nederlandse gemeenten kunt u met deze doe-het-zelfhandleiding zelf archiefonderzoek doen naar de impact van de invoering van het algemeen kiesrecht op gemeentelijk niveau.

Voor wie?

Deze handleiding is gericht aan iedereen die het leuk vindt om op een zoektocht te gaan naar interessant archiefmateriaal: historici, geschiedkundige genootschappen en elke andere 'amateurhistoricus'. Ook als u voor het eerst historisch onderzoek doet of hierin niet erg ervaren bent, dan laat deze handleiding zien hoe u stap voor stap te werk moet gaan. Hoewel elk onderzoek uniek is, wordt geprobeerd met algemene richtlijnen u wegwijs te maken in het zoeken naar literatuur, archiefstukken en uiteindelijk het presenteren van uw resultaten.

Doel van het onderzoek

Het onderzoek resulteert uiteindelijk in een weergave van de invloed van de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging op de politieke verhoudingen binnen de onderzochte gemeente. Deze resultaten kunnen op meerdere manieren gepresenteerd worden, waarbij een schriftelijk verslag en een tentoonstelling de meest voor de hand liggende zijn. Bij een verslag in de vorm van een artikel zijn geschreven bronnen en literatuur een belangrijk onderdeel van het onderzoek, terwijl bij een tentoonstelling naast interessante archiefstukken met name beeldmateriaal gewenst is. Daarbij kan onder meer gedacht worden aan officiële documenten, krantenartikelen, affiches, foto- en zelfs filmmateriaal omtrent het thema algemeen kiesrecht. Afhankelijk van de omvang en inhoud van het archiefmateriaal kunt u gaandeweg het onderzoek bepalen welke presentatievorm het meest geschikt is.

Inhoud van deze handleiding

Om tot dit resultaat te komen, wordt in deze handleiding een stappenplan weergegeven. Allereerst wordt stilgestaan bij het vaststellen van het onderwerp en het formuleren van de vraagstelling, om vervolgens uitleg te geven over het zoeken naar literatuur dat u in uw onderzoek nodig heeft. Dan volgt het onderdeel waar de nadruk op ligt: het zoeken naar archiefmateriaal. Belangrijk bij zowel literatuur- als archiefonderzoek is om de herkomst van het verzamelde materiaal vast te leggen, daarom wordt ook daar enige aandacht aan besteed. Tot slot worden richtlijnen weergegeven voor het schrijven van een historisch werkstuk.

In de bijlage treft u aansluitend voorbeelden aan van onderzoeken in de vorm van artikelen en in de vorm van tentoonstellingen. Voor zowel de gemeente Nijmegen als de gemeente Lichtenvoorde is door ProDemos al een onderzoek uitgevoerd, allebei in de vorm van een historisch artikel. Daarnaast worden ook suggesties gegeven van thema's die u kunt gebruiken voor een tentoonstelling over honderd jaar algemeen kiesrecht in uw gemeente. In de bijlage treft u de thema's algemeen vrouwenkiesrecht, SDAP en lokale kranten, maar er zijn natuurlijk veel meer mogelijkheden.

Stappenplan

Als u voor het eerst historisch onderzoek doet, weet u wellicht niet goed hoe of waar u moet beginnen. Maar ook als u als meer ervaren onderzoeker weinig ervaring heeft met bijvoorbeeld archiefonderzoek, kunnen de instructies u door het proces begeleiden. In vijf stappen helpen we u met het opzetten en uitwerken van een gedegen onderzoek.

Stap 1: Vaststellen van onderwerp en vraagstelling

Stap 2: Zoeken naar literatuur

Stap 3: Zoeken naar archiefmateriaal

Stap 4: Vastleggen van informatie

Stap 5: Presentatie van het onderzoek

Onderwerp en vraagstelling

Een verslag van een historisch onderzoek begint bij het vaststellen van het onderwerp en een daarbij horende vraagstelling.¹¹ Het onderwerp is de invoering van het algemeen kiesrecht in *de te onderzoeken gemeente* en de gevolgen daarvan, maar daarnaast bent u als onderzoeker volledig vrij in het bepalen van de invalshoek. U bepaalt uw invalshoek door een scherpe vraagstelling te formuleren, dat een richtlijn is tijdens uw onderzoek. Het onderwerp moet daarna worden opgesplitst in deelonderwerpen met bijbehorende deelvraagstellingen. Hiermee wordt het onderzoek opgedeeld in overzichtelijke delen, die aan het eind weer kunnen worden samengevoegd tot één geheel. Deze manier van werken vergemakkelijkt het onderzoek. De formulering van de vraagstelling hoeft overigens niet de uiteindelijke formulering te zijn, want in de praktijk is het vaak zo dat na oriëntatie van de literatuur de vraagstelling enigszins aangepast wordt. Het kan bijvoorbeeld voorkomen dat er onverwacht materiaal gevonden wordt tijdens het onderzoek of de stelling niet te beantwoorden is op grond van het gevonden materiaal.¹²

Een afbakening in tijd is ook gewenst, omdat een onderzoek zonder kader een onsamenvattend geheel kan opleveren. Een onderzoeksperiode van begin 1900 tot circa 1930 zal hier in de meeste gevallen volstaan. In deze periode vonden onder meer betogingen voor invoering van het algemeen kiesrecht, de invoering van het algemeen kiesrecht, de laatste verkiezingen onder het oude stelsel en de eerste verkiezingen volgens het nieuwe principe plaats. De gebeurtenissen in de te onderzoeken gemeente en de daarmee samenhangende vraagstelling zullen uiteindelijk bepalen welke tijdsperiode het best bij uw onderzoek past.

Maar voordat de afbakening in tijd en de deelonderwerpen kunnen worden bepaald, moet eerst de invalshoek worden vastgesteld. U kunt met het onderzoek allerlei kanten op, want elke Nederlandse gemeente kent immers zijn eigen unieke verhaal. Hieronder vindt u enkele voorbeeldvragen, variërend van algemene tot erg specifieke, die u kunt proberen te beantwoorden door het doen van onderzoek. U kunt ervoor kiezen meerdere vragen te beantwoorden in uw onderzoek, maar u kunt het onderzoek natuurlijk ook toespitsen op één bepaald aspect. Houdt er wel rekening mee dat wanneer u een artikel gaat schrijven, u moet vermijden alle aspecten te verweven in één artikel. De veelheid aan verschillende informatie maakt het artikel enkel onduidelijker. Het zal afhankelijk zijn van de gevonden literatuur en archivalia op welke vragen de nadruk zal liggen in uw onderzoek.

- Veranderde het algemeen kiesrecht de machtsverhoudingen in de gemeente?
- Kwamen er dankzij algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging landelijke/lokale/one-issue partijen op in de gemeente?
- Het eerste vrouwelijke raadslid: wat waren haar drijfveren en wat heeft ze kunnen betekenen voor de gemeente?
- Wat waren de gevolgen van de invoering van het algemeen kiesrecht voor de katholieken/protestanten/liberalen/socialisten in de gemeente?

¹¹ P. de Buck e.a., *Zoeken en schrijven, Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Baarn 2010) 11.

¹² Ibidem, 13-15.

Nadat u een vraagstelling heeft geformuleerd, gaat u op zoek naar wat er al over het onderwerp geschreven is. Dit doet u voordat u archiefmateriaal gaat zoeken, omdat hiermee dubbel werk voorkomen wordt. Wanneer u eerst bronnen zoekt en daarna pas de boeken en tijdschriftartikelen bestudeert, loopt u het risico op een later moment te ontdekken dat de bronnen al bekend, geïnterpreteerd en uitgegeven zijn.¹³ Maar nog voordat u boeken en artikelen gaat raadplegen, is het internet een medium waar u de eerste stappen kunt zetten in uw onderzoek. Steeds meer historische informatie staat immers op internet en ook over uw onderwerp is het één en ander vindbaar. Met een zoekmachine als Google kunt u erg veel informatie zoeken en verzamelen, maar het internet zal niet alle benodigde informatie kunnen verschaffen. Daarvoor bent u aangewezen op bibliotheken (stap 2) en archiefdiensten (stap 3).

Boeken over de geschiedenis van steden, dorpen, gemeentes, regio's, en zo verder, zijn erg nuttig bij onderzoek naar gemeentepolitiek (zie de eerste en tweede titel in het kader hiernaast). Politieke geschiedenis vormt een vast onderdeel van zulke naslagwerken en daarmee helpt het u het onderwerp in de context van de tijd te plaatsen. Daarnaast zijn publicaties die specifiek ingaan op het onderwerp natuurlijk erg behulpzaam (zie de derde en vierde titel in het kader hiernaast). Deze werken geven u, indien er zulke publicaties zijn over uw gemeente, een nauwkeurig beeld van de politieke verhoudingen binnen de gemeente. Ook kan een persoon een nadrukkelijke rol hebben gespeeld in uw gemeente met betrekking tot het algemeen kiesrecht. In dat geval kunnen biografische werken van pas komen bij het onderzoek die u mogelijk aanknopingspunten geeft voor verder onderzoek in het archief. Boeken en artikelen bevatten bovendien vaak uitgebreide voetnoten en literatuurlijsten, die u verder kunnen helpen in uw zoektocht naar bruikbare literatuur.

Voorbeelden van bruikbare literatuur

J. Brabers e.a., *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, Deel III: negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005).

R. Camps e.a., *Het grote geschiedenisboek van Nijmegen* (Nijmegen 2010).

P. Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel in 1917 en de invloed daarvan op de machtsverhoudingen in Nijmegen' in: *Numaga: tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 35 (1988) afl. 1, 9-20.

P. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974).

¹³ De Buck e.a., *Zoeken en schrijven*, 18.

Bibliotheken

Literatuur kunt u vinden in verschillende soorten bibliotheken. Ten eerste kunt u terecht in openbare bibliotheken. Hier kunnen onder meer boeken over het lokale verleden worden geraadpleegd, al is het aanbod vaak beperkt. Ten tweede kunt u de bibliotheken van lokale of regionale archiefdiensten bezoeken. Daar vindt u meer gespecialiseerde literatuur over lokale en regionale geschiedenis. Wetenschappelijke of universiteitsbibliotheken zijn een derde soort die u kunt bezoeken voor uw onderzoek. Hier vindt u allerlei wetenschappelijke publicaties over uiteenlopende onderwerpen, waaronder ook over het algemeen kiesrecht en de invoering ervan.

In leeszalen staan boeken gecategoriseerd op leesplanken en om de locatie van bepaalde boeken te vinden, kan worden gezocht via een catalogussysteem. Die zijn er in verschillende vormen: alfabetische (kaart)catalogi, systematische (kaart)catalogi en/of geïntegreerd elektronisch catalogussystemen. Als gevolg van de digitalisering beschikt een bibliotheek tegenwoordig nagenoeg altijd over een elektronisch catalogussysteem (zie voor voorbeelden de afbeeldingen rechts).

Deze kunt u vaak via internet, vanuit huis, raadplegen.¹⁴

■ Een voorbeeld van een zoekmachine van een lokale bibliotheek.

Een catalogus is onmisbaar, omdat op deze manier u als onderzoeker te weten kan komen of de bibliotheek een bepaald werk bezit en op welke locatie in de bibliotheek het te vinden is. Ook wanneer een bepaalde titel in het magazijn staat, kan deze via de elektronische catalogus worden aangevraagd. Een groot voordeel van de elektronische catalogi is dat vanuit huis al uitgezocht kan worden welk boek waar beschikbaar is.¹⁵

Hanteer daarom niet slechts de catalogus van één bibliotheek, maar gebruik er meerdere. Handig daarbij is de grootste bibliografische databank ter wereld: WorldCat.

Dit is een gemeenschappelijke online catalogus waarop meer dan vijftigduizend bibliotheken uit meer dan negentig landen zijn aangesloten. Hier kunt u zien in welke bibliotheken een bepaald boek te vinden is.

■ Een voorbeeld van een catalogussysteem van een wetenschappelijke bibliotheek.

¹⁴ De Buck e.a., *Zoeken en schrijven*, 28, 34 en 36.

¹⁵ Ibidem, 35-36.

Door zoekopdrachten in te voeren in die catalogi kunt u literatuur vinden over het betreffende onderwerp. Gebruik daarbij voldoende verschillende trefwoorden om tot een zo compleet mogelijke literatuurlijst te komen. Houdt er echter rekening mee dat deze manier van zoeken niet waterdicht is. Ga in de bibliotheek zelf op zoek naar meer titels, bijvoorbeeld door de leesplank te doorzoeken waarop een bepaald boek staat. De boeken staan gecategoriseerd op de leesplanken en dus zullen boeken met hetzelfde thema vaak op dezelfde plank te vinden zijn.

Als een publicatie die u nodig heeft voor uw onderzoek niet verkrijgbaar is in een nabije bibliotheek, maar wel elders, kunt u gebruikmaken van het zogenaamde interbibliothecair leenverkeer ([IBL](#)). Tegen betaling wordt dan de publicatie naar de gewenste bibliotheek (die aangesloten is op het IBL-netwerk) verstuurd zodat het in uw bezit komt.¹⁶ Als u hier gebruik van wenst te maken, kunt u voor informatie terecht bij de bibliothecaris.

Als u nog niet eerder een wetenschappelijke bibliotheek heeft bezocht, kunt u terecht bij de bibliothecaris. Deze kan u wegwijs maken in de bibliotheek en u uitleggen hoe te werken met het (elektronisch) catalogussysteem. Dit zal de zoektocht naar literatuur beduidend makkelijker maken. Des te completer de literatuurlijst immers is, des te hoger is de kwaliteit van het onderzoek.¹⁷

Zoeken op trefwoorden

Ga bij het zoeken eerst recht op uw doel af en gebruik niet te veel omwegen (uit angst iets te missen). Als u op zoek bent naar literatuur over de gebeurtenissen in Den Haag tijdens de Rode Dinsdag in 1912, zoek dan ook op de termen 'Den Haag', 'Rode Dinsdag' en '1912'. Wanneer u slechts zoekt op 'Den Haag' en '1912' zullen de zoekresultaten niet te overzien zijn en vindt u bovendien niet wat u zoekt.

Als een te specifieke zoekactie niet het gewenste resultaat oplevert, zoek dan wat algemener. Hierdoor krijgt u resultaten die niet naadloos op uw onderwerp aansluiten, maar wel in de buurt komen en daarmee voldoende informatie bevatten voor uw onderzoek. Bedenk daarbij zoveel mogelijk relevante trefwoorden, maar ook synoniemen van die trefwoorden. Wanneer u bijvoorbeeld informatie zoekt over de SDAP: SDAP, Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, sociaaldemocratische partij, sociaaldemocraten, sociaaldemocraten, sociaaldemocratie, socialisten.

Maak ook gebruik van het *-teken. Daarmee kun je woorden afbreken en worden meerdere uitgangen meegenomen in je zoekopdracht. Zo levert sociaaldemocr* ook resultaten op voor de woorden sociaaldemocrate, sociaaldemocraten, sociaaldemocratisch en sociaaldemocratie.

¹⁶ De Buck e.a., *Zoeken en schrijven*, 36.

¹⁷ Ibidem, 34.

Zoeken naar archiefmateriaal

De gevonden literatuur vormt slechts het beginpunt van het onderzoek. In bepaalde gevallen, vaak de wat grotere gemeenten, zullen de gevolgen van de wijzigingen in het kiesrecht en het kiesstelsel op de gemeentepolitiek beschreven zijn in verschillende publicaties. Ook in zulke gevallen kan archiefmateriaal een welkome toevoeging zijn. Het biedt niet alleen ondersteuning aan het verhaal, maar het kan ook tot nieuwe inzichten leiden. Bij veruit de meeste gemeenten, met name de kleinere, is de invoering van het algemeen kiesrecht nog een onderwerp waar nog geen of nauwelijks onderzoek naar heeft plaatsgehad, informatie over is verzameld en publicaties uit zijn voortgekomen. Literatuur hierover zal dan ook niet of nauwelijks beschikbaar zijn en u bent daarmee aangewezen op het archief voor informatie.

De archiefdienst

Een archiefdienst is een instelling die ingericht is om grote hoeveelheden archiefmateriaal op te kunnen bergen en te onderhouden. Archiefdiensten hebben twee duidelijke taken, namelijk het onderhouden en bewaren van stukken uit het verleden en het stimuleren en faciliteren van onderzoek naar het verleden van de betreffende plaats, regio, stad of gemeente. De medewerkers van een archiefdienst zullen uw onderzoek dus graag ondersteunen en u kunt met al uw vragen bij de archivariissen terecht. Zij helpen u graag verder.

Archief

Belangrijk om te weten is dat archieven niet zijn geordend op onderwerp, geografische eenheid of datum. Een archief is een verzameling van archiefstukken gebundeld op basis van persoonsnaam, organisatiennaam of een andere soortgelijke categorie. U kunt daarbij denken aan een archief van het Kabinet der Koningin, Aletta Jacobs en het stadsbestuur van Nijmegen. Een kenmerk van een dergelijk stuk is dat het bedoeld is om bewaard te blijven. U kunt hierbij denken aan documenten, registers, foto's, films, geluidsbanden en zelfs computerbestanden.¹⁸

Indien openbaar kunnen archiefstukken gebruikt worden voor onderzoek.

Hoe een archief samengesteld is, is afhankelijk van de archiefvormer (degene die dit materiaal ontvangt of opmaakt). Bovendien is het afhankelijk van dezelfde archiefvormer wat de uiteindelijke archiefbewaarplaats wordt. Als de archiefvormer uit de gemeentelijke sfeer komt, dan is een gemeentearchief de gewezen bewaarplaats.¹⁹

2 Stadsbestuur Nijmegen 1810 - 1946

Hoofdcategorie	1 Openbaar bestuur
Subcategorie	1.1 Bestuurscolleges, bestuursinstellingen
Archiefvormer	Stadsbestuur Nijmegen
Plaats	Nijmegen
Periode	1810 - 1946
Bereik en inhoud	Dit omvangrijke archief is in bewerking waardoor deze inventaris nog onvolledig is. De komende tijd zullen steeds meer rubrieken gevuld worden. Voor meer informatie kunt u bij de studiezaalmedewerker terecht.
Openbaarheid	Deels openbaar
Omvang	597,6250 m.
Toegang	Stadsbestuur Nijmegen, 1810 - 1946 Auteur: Govert Boomsma, Leon Gruppelaar, Derk Prins, Robert Spanings Plaats: Nijmegen

Het archief van het stadsbestuur van Nijmegen. Dit archief is samengesteld door het stadsbestuur en is daarom opgeslagen in het regionale archief van Nijmegen.

¹⁸ Y. Bos-Rops, M. Bruggeman en E. Ketelaar, *Archiefwijzer, Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005) 9.

¹⁹ Ibidem.

Het archief van uw gemeente

Bijna elke middelgrote en grote gemeente heeft een eigen archiefdienst. De gemeenten die niet over een eigen archiefdienst beschikken, hebben hun collecties laten overbrengen naar een archiefdienst die de archieven van vaak meerdere gemeenten beheert. Het Brabants Historisch Informatie Centrum beheert bijvoorbeeld de archieven van zeventien kleinere gemeenten uit het noordoosten van Noord-Brabant, het Regionaal Archief Alkmaar beheert archiefstukken van elf omliggende gemeenten in Noord-Holland en het Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers doet datzelfde voor acht gemeenten in het oosten van Gelderland.

Op zoek naar een archief bij u in de buurt? Het internet biedt hier de uitkomst: voer bij een [zoekmachine](#) de plaatsnaam en het woord 'archiefdienst' in en het betreffende archief zal bij de zoekresultaten verschijnen. Ook kunt u voor een uitvoerig (maar niet volledig) overzicht van archiefdiensten [Archiefnet](#) raadplegen. Deze site bevat een overzicht van een groot aantal archiefdiensten in Nederland.

Andere interessante archiefdiensten

Ook zijn er meer thematisch georiënteerde archieven in Nederland (zie voor enkele voorbeelden het kader hiernaast). Deze archiefdiensten zijn interessant wanneer het onderzoek raakvlakken heeft met een bepaald thema. Wanneer katholieke raadsleden of partijen onderdeel zijn van uw onderzoek, kan het Katholiek Documentatie Centrum een bron van informatie vormen. Wanneer u zich richt op het algemeen vrouwenkiesrecht of op de eerste vrouwelijke raadsleden, biedt het Atria uitkomst. Ook is er het Nationaal Archief, waarin stukken worden bewaard aangaande de rijksoverheid.

Het is, afhankelijk van het onderzoeksonderwerp, interessant om in één of meerdere van deze instellingen een kijkje te nemen. Mocht een ander thema bij u centraal staan, vul dan via een [zoekmachine](#) het betreffende thema als trefwoord en het woord 'archiefdienst' in. Ook hier kan de site [Archiefnet](#) u wellicht verder helpen.

Archiefdiensten met bruikbare collecties

Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (Amsterdam).

Documentatiecentrum Nationale Politieke Partijen (Groningen).

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (Amsterdam).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam).

Katholiek Documentatie Centrum (Nijmegen).

Nationaal Archief (Den Haag).

Archiefoverzichten

Om te achterhalen over welke archieven een archiefdienst beschikt, dient u het archievenoverzicht te raadplegen. Daarin kunt u zien welke archieven de betreffende archiefdienst bezit. In de meeste gevallen is dit overzicht [online](#) raadpleegbaar. Mocht dit niet het geval zijn, dan is de gedrukte versie raadpleegbaar in het archief zelf. In een archiefoverzicht staat niet alleen over welke archieven de archiefdienst beschikt, maar vaak ook hoeveel meter een specifiek archief beslaat en wat het bijhorende toegangsnummer is.²⁰

²⁰ Bos-Rops e.a., *Archiefwijzer*, 63-64.

Toegangs- en inventarisnummers

Elk archief van een bepaalde archiefvormer heeft een eigen toegangsnummer. Per toegangsnummer kan vervolgens een systematische inhoudsopgave beschikbaar zijn: de inventaris. In de inventaris zoekt u naar de stukken die volgens u de meest relevante informatie bevatten.

Vervolgens moet bij het aanvragen van archiefstukken zowel het toegangsnummer als het inventarisnummer worden ingevoerd. Vaak kunnen archiefstukken worden aangevraagd via een [geautomatiseerd aanvraagstelsel](#) dat beschikbaar is op computers in de studiezalen van de archiefdiensten. Bij een deel van de archiefdiensten is het ook mogelijk via een [online reserveringssysteem](#) stukken aan te vragen, terwijl bij een ander deel van de diensten nog met aanvraagbriefjes wordt gewerkt.

Om geschreven en gedrukte archiefstukken in te kunnen zien, moet u in veel gevallen nog naar het archief toe. Het is echter ook mogelijk dat de [archiefstukken gescand](#) zijn door de archiefdienst en daarmee online te bekijken

zijn. Ook kunnen archiefstukken op verzoek worden gescand door archivariissen, al zijn daar in de regel wel kosten aan verbonden.

Collecties

Archieven zijn doorgaans opgedeeld in verschillende collecties. De collectie-indeling is meestal als volgt:

Indexen met persoonsgegevens

Deze collectie bestaat uit indexen met daarin de persoonsgegevens van mensen die in de gemeente geleefd hebben. Geboorteaktes, overlijdensaktes, aktes van huwelijken, oorkonden en soortgelijke documenten liggen in deze collectie opgeslagen. Deze grote hoeveelheid aan gegevens zijn onder meer bruikbaar als u gericht onderzoek wilt doen naar bijvoorbeeld een persoon in de gemeentepolitiek. De gegevens worden voornamelijk voor persoonlijk genealogisch onderzoek gebruikt, maar kunnen dus ook bruikbaar zijn voor uw onderzoek.

Secundaire literatuur over de gemeente

Een archiefdienst beschikt vaak over een collectie secundaire literatuur over de gemeente. Denk hierbij vooral aan proefschriften, tijdschriften, werkstukken, scripties en boeken over de algemene geschiedenis van de gemeente en biografieën van aanzienlijke personen die in de gemeente geleefd hebben. Ook de samengevatte notulen van de raadsvergaderingen vallen onder deze categorie. Vooral deze laatstgenoemde publicaties

0114 Gemeentebestuur Lichtenvoorde, 1811-1929
Zoek in deze archiefopgave

terug naar "Blader door de toegangen"

0114 Gemeentebestuur Lichtenvoorde, 1811-1929

- Kenmerken
- Inleiding
- Inventaris

Inventaris

- Stukken van algemene aard
 - Toon details van deze beschrijving
- Vergaderingen
 - Toon details van deze beschrijving
- Gemeenteraad
 - Toon details van deze beschrijving
 - 1 Notulen van de "schout, het bestuur en de gemeenteraad", 1818. 1 katern
 - Notulen, vanaf 1882 met alfabetische indices op de besluiten, 1825-1934. 16 delen
 - Notulen, 1841-1869, afschriften. 2 pakken
 - Toon details van deze beschrijving
 - 18 1841-1858
 - 19 1859-1869
 - Notulen van besloten vergaderingen, 1887, 1895-1911. 1 stuk, 1 omslag
 - 22 Kladnotulen, 1829, febr. 1 stuk
 - 23 Uittreksel uit de notulen van 9 nov. 1928, 1928. 1 omslag
 - Besluiten, 1812-1935. 1 katern, 2 omslagen, 1 pak, 5 banden
 - Presentieregister, 1896-1940. 5 delen
 - Toon details van deze beschrijving
 - 33 1896-1905 mrt. 17
 - 34 1905 mei 17-1910
 - 35 1911-1916 mrt. 23
 - 36 1916 mei 5-1928
 - 37 1929-1940 apr. 26

De inventaris van het archief van het gemeentebestuur Lichtenvoorde met het toegangsnummer (blauw omlijnd) en de inventarisnummers (rood omlijnd).

kunnen voor u van belang zijn, omdat deze een beeld geven van hoe raadsleden functioneerden in de raad. Hier kunt u wellicht ook literatuur vinden over de geschiedenis van de betreffende gemeente, waarmee u uw onderzoeksonderwerp in context kunt plaatsen. Mogelijk zijn er zelfs publicaties die ook de invoering van het algemeen kiesrecht in uw gemeente behandelen.

Beeldbank

De beeldbank is een collectie waarin afbeeldingen en filmfragmenten te vinden zijn. U kunt dit beeldmateriaal veelal zoeken via de catalogus en ze zijn meestal, mits niet auteursrechtelijk beschermd, digitaal beschikbaar. Zowel foto's, affiches als filmbeelden kunnen uw onderzoek ondersteunen en bovendien geeft het een impressie van de tijd. Hoewel film pas in de loop van de jaren twintig en dertig van de 20^e eeuw begon te ontwikkelen, is er mogelijk audiovisueel materiaal beschikbaar dat een meerwaarde kan zijn voor het te vertellen verhaal. Ook affiches kunnen een belangrijke bron zijn voor uw onderzoek, omdat onder meer kiesverenigingen, politieke partijen en belangengroepen vaak hun boodschap via deze aanplakbiljetten verkondigden.

Kranten

Lokale en regionale kranten uit de vroege 20^e eeuw geven vaak een goed beeld van de politieke verhoudingen in een gemeente. Daarbij moet wel de ideologische achtergrond van de krant in acht worden genomen, aangezien in het verzuilde Nederland ook de kranten tot een bepaalde zuil behoorden. Krantenberichten kunnen met name nuttig zijn wanneer bepaalde primaire bronnen niet in het archief aanwezig zijn, zoals officiële verkiezingsuitslagen van het stembureau. Vaak zijn bij de archiefdiensten de originele kranten op te vragen, maar sommige originele kranten verkeren in zeer slechte staat en worden niet ter inzage gegeven. Deze zijn dan alleen te bekijken op [microfiches](#) of als [scans op internet](#). Tegenwoordig zijn er ook online krantendatabanken, waarin veel krantentitels verzameld zijn. [Delpher](#) is een voorbeeld van zo'n online krantendatabank.

Kaarten en plattegronden

Een archiefdienst beschikt vaak ook over een collectie bestaande uit kaarten en plattegronden van de gemeente door de jaren heen. Op dergelijke kaarten kan onder meer de groei van de gemeente worden nagegaan. De groei van een stad kan invloed hebben op een veranderende samenstelling van het electoraat, dat onderwerp kan zijn van onderzoek.

Primaire bronnen

In het onderzoek van de invloed van de invoering van het algemeen kiesrecht op de gemeentepolitiek zullen de primaire bronnen het meest geraadpleegd worden. De categorie is ontzettend breed, aangezien de aangeleverde stukken, zoals eerder genoemd, allerlei vormen kennen. Primaire bronnen kunnen een erg interessante basis vormen voor een tentoonstelling.

Vastleggen van informatie

Het is aan te raden om systematisch te werk te gaan om zo overzicht te houden over de gevonden informatie. Door bruikbaar materiaal te ordenen is het eenvoudiger terug te vinden wanneer u het gaat verwerken tot een eindproduct. Bovendien moet u uw artikel en/of tentoonstelling de herkomst van de gegeven informatie of het gebruikte materiaal weergeven. In principe moeten lezers van het artikel of bezoekers van de tentoonstelling kunnen nagaan hoe u aan uw gegevens en materiaal komt. Het is niet verplicht om op wetenschappelijke wijze te [verantwoorden](#) wat de herkomst is, maar het is wel makkelijk om zelf over deze informatie te beschikken.

Bij het verwijzen naar boeken of artikelen is het belangrijk om de naam van de auteur(s), de titel van boek of artikel, de plaats en het jaar van publicatie, de jaargang en jaartal (en eventueel nummer) van het tijdschrift en de pagina('s) te vermelden. Noteer bij het verwijzen naar archiefstukken altijd de onderzoeksinstelling, de naam van de collectie, het toegangsnummer, het inventarisnummer, eventueel de datum of bladzijde en een korte aanduiding van het stuk. Overigens staat aan het eind van de inleiding van veel archieftoegangen een beschrijving hoe u het beste naar dat specifieke archief kunt verwijzen. Exacte regels voor annotatie kunt u [hier](#) vinden.

Het is handig om een digitale camera mee te nemen naar de studiezaal van de archiefdienst. U kunt daarmee foto's maken van materiaal dat u bruikbaar vindt voor uw onderzoek. Vergeet hierbij niet de naam van de collectie, het toegangsnummer, het inventarisnummer en wat u nog meer nodig acht te noteren. Daarmee kunt u achteraf altijd achterhalen wat herkomst is van het gefotografeerde archiefstuk.

Wanneer er voldoende informatie is verzameld om de onderzoeksvraag te beantwoorden, dan kunnen de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd aan het publiek. Hieronder wordt bij twee mogelijke presentatievormen stilgestaan die kunnen worden toegepast op uw onderzoek. U kunt er bijvoorbeeld voor kiezen om uw bevindingen te verwerken in de vorm van een artikel, waar u uw verhaal onderbouwd met passages uit literatuur en materiaal uit archieven. Daarnaast kunt u het verzamelde materiaal ook tentoonstellen, waarbij u de archiefstukken voorziet van begeleidende teksten. Het is ook afhankelijk van het verzamelde materiaal welke vorm het best bij uw onderzoek past: als u veel beschrijvend materiaal tot uw beschikking heeft, dan is een artikel een logisch gevolg; als u veel bruikbaar beeldmateriaal heeft kunnen verzamelen, dan is een tentoonstelling een goede manier om uw onderzoek te presenteren. Een combinatie van beide is uiteraard ook een optie.

Artikel

Hiernaast staan de onderdelen, in de juiste volgorde, die aan bod komen in een historisch onderzoek. Daarbij zijn de inleiding, betoog en conclusie de belangrijkste, maar ook de titel mag niet worden onderschat. Een inhoudsopgave en een voorwoord zijn (bij een artikel van een aantal pagina's) daarentegen geen vereiste. De auteur kan ervoor kiezen deze achterwege te laten.

In de inleiding moet informatie worden weergegeven die de lezer nodig heeft om de vraagstelling te begrijpen. Dan volgt de vraagstelling en daarmee het doel van het onderzoek: over wie of wat, welke plaats en welke tijd, en wat het doel is.²¹ Belangrijk in het

verloop van het onderzoek (en het te schrijven artikel) is om de onderzoeksvraag centraal te houden en hiervan niet te veel af te wijken. Tijdens het literatuur- en archiefonderzoek komen ongetwijfeld allerlei zaken aan het licht die erg interessant zijn, maar niet aansluiten bij de hoofdvraag. Neem deze informatie niet op in het artikel, omdat dit het geheel erg onsamenhangend kan maken.

Door het ordenen van de verzamelde losse feiten kan nu een betoog worden samengesteld. Hierin wordt een beredeneerd antwoord gegeven op de vraagstelling. Door achtereenvolgens verschillende deelonderwerpen te behandelen kunt u in een later stadium (in de conclusie) de hoofdvraag beantwoorden. Door het gebruik van literatuur en archiefmateriaal kunt u een reconstructie van het verleden laten zien.²²

In de conclusie komen geen nieuwe gegevens naar voren. Alle argumenten die nodig zijn, zijn immers in het betoog al genoemd. De conclusie vat het betoog samen, maar het moet ook meer

Onderdelen historisch werkstuk

- Titel
- Inhoudsopgave
- Voorwoord
- Inleiding
- Betoog
- Conclusie
- Notenapparaat
- Literatuurlijst
- Bijlagen

²¹ De Buck e.a., *Zoeken en schrijven*, 62.

²² Ibidem, 63.

zijn dan een samenvatting: de bevindingen moeten geplaatst worden in het ruime historische kader (het kader dat in de inleiding al geschetst is). Het resultaat is een kort en bondig antwoord op de probleemstelling.²³

Na afloop van het schrijven is het tijd voor het bedenken van een goede titel. Een titel heeft twee functies: het vat de tekst samen en het trekt de aandacht van de lezer. U kunt daarom kiezen voor een aansprekende hoofdtitel die de kern weergeeft van de probleemstelling. Een ondertitel kan de lezer daarbij helpen om de essentie van het verslag te begrijpen. In deze ondertitel wordt dan het onderwerp weergegeven.²⁴

Artikel

*Zie voor voorbeelden
bijlage 1 en 2*

Tentoonstelling

Als u over voldoende materiaal beschikt dat geëxposeerd kan worden, is een tentoonstelling een aantrekkelijke vorm van presenteren. Door middel van foto-, film- en ander archiefmateriaal kan het verhaal op beeldende wijze overgebracht worden op bezoekers. En door het expositiemateriaal van begeleidende teksten te voorzien, kunt u de context weergeven waarin het materiaal gezien moet worden.

Allereerst is de structuur van de tentoonstelling belangrijk. U kunt ervoor kiezen om een chronologische volgorde te hanteren, maar u kunt bijvoorbeeld ook kiezen voor een thematische indeling. Elk thema is daarbij een apart deel van de tentoonstelling, waarin archivalia zijn samengenomen die dat themadeel onderbouwen of illustreren. Het indelen in deze aparte onderdelen is slechts een suggestie en een andere ordening van de tentoonstelling is uiteraard ook mogelijk. In deze handleiding wordt uitgelegd hoe u een tentoonstelling kunt inrichten volgens de methode met de thema-gerelateerde onderdelen.

Geef bij elk thema steeds een inleidende tekst op een paneel en geef daarin een korte historische context. Deze tekst verduidelijkt de samenhang tussen archiefstukken die bij dat onderdeel horen. De inleidende tekst moet bij voorkeur worden afgedrukt in een groter lettertype, zodat het van een afstandje te lezen is. Voorzie elk deel van de tentoonstelling van grote titels, deze brengen structuur in het geheel.

Naast de inleidende tekst bevat zo'n onderdeel uiteraard archiefstukken. Door deze archivalia te voorzien van een bijschrift maakt u duidelijk op welke manier het verbonden is met het thema. Het is afhankelijk van het archiefstuk, maar probeer de toelichting wel beperkt te houden. Hierdoor blijft de tentoonstelling overzichtelijk. Gebruik voor een korte uitleg circa 75 woorden of gebruik maximaal 150 woorden bij expositiemateriaal dat een langere uitleg behoeft.

Tentoonstelling

*Zie voor voorbeelden
bijlage 3, 4 en 5*

²³ De Buck e.a., *Zoeken en schrijven*, 73.

²⁴ Ibidem, 85.

Bijlagen

Artikel

1 - De rooms-rode strijd in Nijmegen

2 - De katholieke alleenheerschappij uitgedaagd

Tentoonstelling

3 - Van juridische ondergeschiktheid naar algemeen vrouwenkiesrecht

4 - De SDAP op weg naar het algemeen kiesrecht

5 - De Nijmeegse kranten en hun politieke berichtgeving

De rooms-rode strijd in Nijmegen

Opkomst én isolatie van de SDAP in de Nijmeegse gemeenteraad

Titel

In de 19e eeuw was ruim 65% van de Nijmegenaren katholiek (ten opzichte van 35% landelijk), maar werd de stad tot laat in die eeuw bestuurd door een relatief kleine groep protestanten. De protestantse regenten achtten zich superieur ten opzichte van de katholieken, die een economisch achtergesteld en verpauperd bestaan leidden. In de tweede helft van de 19^e eeuw kwam echter een katholieke emancipatie op gang, onder meer dankzij het werk van katholieke organisaties en, zeker niet onbelangrijk, de regionale krant *De Gelderlander*. Langzaam maar zeker wisten de katholieken toegang te krijgen tot de elite van Nijmegen en rond 1900 bestond de gemeenteraad dan ook voornamelijk uit katholieken.²⁵ De Nijmeegse katholieken wisten dankzij het districtenstelsel een 'verkiezingsmonopolie' te bemachtigen, omdat zij in de districten over een meerderheid aan katholieken beschikten. De rol van de liberalen en protestants-christelijken in de gemeenteraad was aan het eind van de 19^e eeuw al aanzienlijk teruggedrongen en de katholieken vormden een dermate grote groep dat ze het beleid konden dicteren.²⁶

Inleiding

Van een socialistisch geluid was tot dusver geen sprake en dat had alles te maken met de ommuring van de stad. Tot het neerhalen van de stadsmuur (ca. 1876) was Nijmegen een overvolle vestingstad, waar 25.000 inwoners 'bekneld' zaten tussen de muren. Toen de stadsmuur verdwenen was groeide het inwonertal explosief tot 44.000 in 1900 en 82.000 in 1930. Ook was er aan het eind van de 19^e eeuw voor het eerst sprake van noemenswaardige opkomst van industrie, iets dat door de ommuring niet eerder mogelijk was geweest. Van een voedingsbodem voor een socialistische beweging was echter nauwelijks sprake, omdat de sociaal-economische verhoudingen er niet naar waren. Niet alleen de late en langzame industrialisatie van Nijmegen was hier de oorzaak van, ook was er onder de Nijmegenaren het besef dat het pauperisme niet het gevolg was van kapitalistische uitbuiting. De katholieken zagen de vrijzinnig-protestantse overheersing namelijk als oorzaak van de armoede in de stad en ze waren dan ook alles behalve bezig met een klassenstrijd.²⁷

Desalniettemin werd de Nijmeegse politiek van de eerste drie decennia van de 20^e eeuw gekenmerkt door een felle strijd tussen de 'roomsen' (de katholieken) en de 'roden' (de sociaaldemocraten). Vanwege het meerderheidsstelsel kon de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) maar moeilijk voet aan de grond krijgen in het overwegend katholieke Nijmegen. De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging zou de verhoudingen echter doen veranderen. Stemmen die voorheen niet gehoord werden of verloren gingen, werden nu immers wel meegeteld. Welke gevolgen had dit voor de machtspositie van de katholieken in de Nijmeegse gemeenteraad?

In Nijmegen, waar in 1898 een afdeling van de SDAP werd opgericht, hadden de sociaaldemocraten het moeilijk in de beginjaren. De

Betoog

²⁵ P. Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel in 1917 en de invloed daarvan op de machtsverhoudingen in Nijmegen' in: *Numaga: tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 35 (1988) afl. 1, 9-10.

²⁶ J. Brabers (red.) e.a., *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, Deel III: negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005) 514.

²⁷ Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel', 9-10.

katholieke meerderheid stond volstrekt afwijzend tegenover sociaaldemocratie. De Nijmeegse socialisten durfden zelfs nauwelijks voor hun overtuiging uit te komen, omdat ze daarmee in het dagelijks leven last konden krijgen. Socialisten werden zowaar gediscrimineerd. De lagere klassen werden door de katholieke elite dikwijls gewaarschuwd op te passen voor de 'verderfelijke anti-religieuze radicalen'.²⁸ Deze werkwijze werd gehanteerd door de katholieken om in de eigen gelederen de eenheid te bewaren, want om de stad in handen te houden moest de meerderheid worden behouden en oppositie gezamenlijk worden aangepakt. Maar er was een duidelijke tweespalt onder de katholieken: de voormannen waren afkomstig uit de hogere lagen van de Nijmeegse bevolking, die zich nauwelijks inzetten voor arbeidersemancipatie omdat deze hun eigen bevoorrechte positie dreigde aan te tasten; en de katholieke arbeiders waren, mede vanwege de houding van de eigen voormannen, vatbaar voor het gedachtegoed van de SDAP, die zich wel wilde inzetten voor de arbeiders. Verlies van dit deel van de katholieke achterban aan de sociaaldemocratie kon, zo was de vrees bij de katholieken, de ondergang betekenen van het katholicisme in Nederland. Katholieken die op de SDAP stemden, werden dan ook uitgemaakt voor afvalligen en verraders.²⁹

Niettemin werd de heersende katholieke elite rond 1900 in Nijmegen geconfronteerd met de opkomst van het socialisme. Kort na de eeuwwisseling startte de SDAP een offensief in de katholieke volkswijken van Nijmegen.³⁰ De industrie had zich na 1900 aanzienlijk ontwikkeld en het aantal arbeiders groeide daarmee ook, waarmee de potentiële achterban van de SDAP ook groeide.³¹ Het duurde tot 1910 voordat er voor het eerst een sociaaldemocratische kandidaat meedeed aan de Nijmeegse gemeenteraadsverkiezingen. **(1.1)** Kandidaat J. Westerhof was niet bij voorbaat kansloos, aangezien het om een vacature in een arbeiderswijk ging.³² Wat in zijn nadeel werkte was ten eerste dat het district voor de meerderheid bestond uit katholieken en ten tweede dat het electoraat bestond uit mannen die 'kentekenen van welstand en geschiktheid' moesten kunnen aantonen, zoals de kieswet destijds voorschreef. Een deel van de arbeiders, de voornaamste doelgroep van de SDAP, was daarmee dus niet kiesgerechtigd.³³ Om Westerhof in diskrediet te brengen onder de katholieke Nijmegenaren werd hij afgeschilderd als een 'wolf in schaapskleren' en daarbij diende een katholiek arbeider zich niet 'door hem te laten beetnemen'. **(1.2)** De SDAP-kandidaat zou niet verkozen worden tot gemeenteraadslid.

De liberalen, vrijzinnig-democraten en protestants-christelijken werden in mindere mate bestreden door de katholieken en vochten in de marge om hun politieke bestaan in Nijmegen, terwijl de verkiezingsstrijd vanaf 1911 in toenemende mate een rooms-rode confrontatie werd.³⁴ Hoewel de rooms-katholieke kiesvereniging 'Recht voor Allen' in alle districten over een absolute meerderheid aan katholieke kiesgerechtigden beschikte, was er toch sprake van enige bezorgdheid: bijna 40% van de katholieke kiezers bleef doorgaans thuis, SDAP-sprekers als Troelstra trokken volle zalen, en de liberale en neutrale kiesverenigingen waren niet bereid stembusafspraken te maken met de katholieken en bij herstemmingen vertoonden ze de neiging om de SDAP-kandidaat te steunen.³⁵ *De Gelderlander* zag zich daarom genoodzaakt om de

²⁸ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 509.

²⁹ P. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974) 450 en 456.

³⁰ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 509.

³¹ Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel', 11.

³² Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 510.

³³ Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel', 11.

³⁴ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 451.

³⁵ Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel', 11-12.

katholieke kiezers te waarschuwen voor 'het rode gevaar' en riep hen op massaal te gaan stemmen op de katholieke kandidaten. **(1.3)**

In 1911 werd door de SDAP in elk van de drie kiesdistricten een sociaaldemocraat verkiesbaar gesteld. De SDAP behaalde maar liefst 30% van de stemmen, maar vanwege het districtensysteem leidde dat tot geen enkele raadszetel. Desalniettemin was het een uitslag waar de SDAP vertrouwen uit putte. De positie van de SDAP in Nijmegen werd niettemin steeds sterker. Twee jaar later, bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1913, was de SDAP vlakbij bemachtiging van een raadszetel, maar kwam het net tekort.³⁶ In 1915 zag de SDAP af van kandidaatstelling **(1.4)**, maar bij de verkiezingen van 1917 zou de partij zijn eerste succes vieren in Nijmegen. In deze laatste verkiezing volgens het meerderheidsstelsel met districten stonden 17 van de 31 raadszetels op het spel. Liefst 14 zetels werden gewonnen door 'Recht voor Allen', maar nieuwswaardiger was de strijd bij de herstemming in district III tussen de liberaal Eysten en de socialist Corduwener. *De Gelderlander* probeerde de katholieke kiezers te motiveren om in ieder geval de socialist buiten de raad te houden: "Het zou een schande wezen voor de kiezers (...) die anders zoo trouw katholiek plegen te stemmen, als juist district III den eersten socialist in den Raad zou brengen." **(1.5, 1.6)** De inspanningen van *De Gelderlander* bleken niet voldoende, want Corduwener zou de eerste sociaaldemocraat in de Nijmeegse gemeenteraad worden. Na herstemming bleek hij in het district III de liberaal Eysten met een minimaal verschil van 17 stemmen verslagen te hebben. De zetelwinst was een direct gevolg van de lage opkomst van katholieke kiezers. **(1.7, 1.8)**

De verrassende uitslag doorbrak de 'verkiezingsmonopolie' van de Nijmeegse katholieken, dat een gevolg was van het districtensysteem. In de gemeenteraad maakten zij al jarenlang de dienst uit en andersgezinden werden gedoogd. De rol van de liberalen en protestants-christelijken was al aan het eind van de 19^e eeuw teruggedrongen en dat zou met de invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917 niet meer veranderen.³⁷ Wel zouden deze sociaaldemocraten, dankzij het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging, een grotere rol van betekenis gaan spelen in de gemeentepolitiek.

De gespannen relatie tussen katholieken en socialisten werd verder op de proef gesteld na de socialistische revolutiepoging van 1918. SDAP-voorman Pieter Jelles Troelstra kondigde op 12 november aan dat zijn partij de macht ging overnemen in Nederland, al zou zijn inschatting niet juist blijken en deze oproep zou later bekend komen te staan als de 'Vergissing van Troelstra'. De oproep tot een socialistische revolutie had een contraproductief effect: het incident vergrootte de cohesie onder de katholieken en de antipathie versus de socialisten, ook in Nijmegen.³⁸ Nog voordat Troelstra deze uitspraak deed, stonden SDAP'ers bekend als 'mannen van oproer' en deze nieuwe uitlating zorgde voor onrust bij alle niet-socialisten. Als reactie werd het comité Katholiek Nijmegen opgericht om een rode revolutie in Nijmegen te voorkomen. In bijeenkomsten werd door katholiek Nijmegen de revolutie afgewezen en afhankelijkheid aan Oranje betoogd. Daarop werd besloten een burgerwacht op te richten om de revolutiepoging van Troelstra af te wenden, waarvoor maar liefst zeshonderd mensen zich aanmeldden.³⁹ **(1.9)**

³⁶ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 511.

³⁷ Ibidem, 514.

³⁸ Ibidem, 514-515.

³⁹ R. Camps e.a., *Het grote geschiedenisboek van Nijmegen* (Nijmegen 2010) 238.

Twee weken na de oproep van Troelstra werd door de katholieken in Nijmegen de verijdelde revolutie uitbundig gevierd.⁴⁰ In de euforie over de mislukte revolutiepoging schreef *De Gelderlander* vervolgens “wij katholieken hebben het vaderland gered” en “we zijn thans ineens burgers van den eersten rang geworden.” **(1.10)** In deze roerige novembermaand werd door de bisschoppen bovendien een verbod opgelegd van het lidmaatschap van een socialistische organisatie. De brief waarin dit werd afgekondigd tekende de relatie tussen de roomsen en de roden: “Katholieken! Het gaat hier voor of tegen Christus, voor of tegen uw Heilig Geloof. Het geldt hier: óf katholiek óf socialist: maar katholiek zijn en socialist samen is een onmogelijkheid.”⁴¹ Deze voorbeelden illustreren de gespannen verhoudingen tussen de twee groepen, ook in Nijmegen.

Op 22 mei 1919 kozen, opnieuw voorafgegaan door een rooms-rode confrontatie in de campagnes, **(1.11)** ruim 11.000 (mannelijke) kiesgerechtigden voor het eerst volgens de nieuwe regels een nieuwe gemeenteraad. **(1.12)** Deze gemeenteraadsverkiezingen van 1919 hadden, dankzij de evenredigheid, tot gevolg dat de raad meer dan ooit tevoren een afspiegeling vormde van de politiek-ideologische verhoudingen binnen de bevolking. De katholieke fractie bleef de grootste met 52,4% van de stemmen, dat goed was voor 16 van de 31 zetels. Desondanks was dit voor hen een teleurstellend resultaat, omdat het electoraat voor meer dan 70% uit katholieken bestond. **(1.13)** De tegenvallende uitslag werd geweten aan het aanzienlijke deel van de waarschijnlijk katholieke kiezers die thuis waren gebleven. Corduwener was hierdoor niet meer de enige sociaaldemocraat, maar kreeg hij in de gemeenteraad gezelschap van niet minder dan zeven partijgenoten. **(1.14, 1.15)** De SDAP had al eerder een vergelijkbaar percentage stemmen gekregen, maar dankzij de evenredigheid leverde de 26% van de stemmen ook daadwerkelijk een evenredig aantal zetels op.⁴²

Ondanks dat de SDAP met afstand de tweede partij was geworden, werden ze uit het college van B&W geweerd. De Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), met twee zetels vertegenwoordigd in de raad, mocht de vierde wethouder leveren. Dit leidde tot onvrede bij de SDAP-fractie, die na de uitspraak van de kiezers recht dachten te hebben op de wethouderszetel. **(1.16)** Ondanks dat de sociaaldemocraten ruim een kwart van de zetels bezetten, was van meebesturen geen sprake. Ze verkeerden in een isolement omdat ze door de katholieke fractieleden zorgvuldig werden gemedend. Dat kwam onder andere ze dogmatisch te werk gingen en niet bereid waren tot het sluiten van compromissen. Bovendien bleef de ‘Vergissing van Troelstra’ de SDAP achtervolgen. Gevolg hiervan was dat de sociaaldemocratische voorstellen bijna zonder uitzondering weggestemd werden en dat in een enkel geval zelfs het spreken in een debat onmogelijk werd gemaakt. Deze ambiance zou een groot deel van de jaren twintig blijven bestaan in de raad.

Inherent aan het verzet tegen de socialisten en de SDAP-inmenging in het katholieke arbeidersvolksdeel was de vervolmaking van de katholieke zuil in Nijmegen. Dankzij een netwerk aan roomse organisaties, instellingen en verenigingen vergrootte de katholieke elite de controle over haar achterban. Niet alleen werd de Nijmeegse katholieke zuil beter afgebakend, ook nam het aantal katholieken in de stad toe. Waar Nijmegen in 1900 nog voor 68% bestond uit katholieken, was dit in 1940 gestegen tot 78%.⁴³ In plaats van het onderdanige en bescheiden

⁴⁰ Camps e.a., *Het grote geschiedenisboek van Nijmegen*, 238.

⁴¹ Maas, ‘De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel’, 14.

⁴² Ibidem, 18.

⁴³ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 516-517.

volksdeel van vóór 1900, waren de katholieken nu verworpen tot een zelfverzekerde groep met chauvinistische elementen en veel openbaar vertoon. Ook de vestiging van de Katholieke Universiteit in 1923 droeg bij aan de verdere 'verroomsing' van de Waalstad.⁴⁴ **(1.17)** Gevolg hiervan was dat de sociaaldemocraten zich voornamelijk moesten gaan richten op de niet-katholieken van Nijmegen om terrein te kunnen winnen.⁴⁵

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1923 konden vrouwen voor het eerst hun in 1919 verworven stemrecht uitoefenen. De verkiezing bracht in Nijmegen dan ook een verdubbeling van het aantal kiezers op de been in vergelijking met de voorgaande: ruim 27.000 kiezers. Dit was eveneens de verkiezing waarbij voor het eerst een vrouw werd gekozen tot raadslid in Nijmegen. Namens de Vrijheidsbond mocht mevrouw André de la Porte toetreden tot de gemeenteraad. **(1.18)** Verder lukte het de katholieken om de teleurstelling van de voorgaande verkiezing, waarbij nipt de meerderheid werd gehaald, enigszins goed te maken. De RKSP ging van 16 naar 19 zetels, terwijl de SDAP op 8 zetels bleef staan. **(1.19, 1.20)** Omdat de gemeenteraad met twee zetels werd uitgebreid was er voor de katholieken dus een kleine winst, maar voor de SDAP betekende het zetelbehoud een relatieve achteruitgang.⁴⁶

Net als in 1919 meende de SDAP aanspraak te maken op de vierde wethouderszetel. Ze waren immers de tweede partij in de raad, met de andere partijen op ruime afstand, maar opnieuw werd de SDAP genegeerd en werd de wethouderszetel aan de VDB vergeven.⁴⁷ Net als vier jaar eerder was er 'bezwaar tegen het revolutionaire sentiment der SDAP'. **(1.21)** De SDAP bleef buitengesloten van het dagelijks bestuur vanwege de in 1918 gebleken onbetrouwbaarheid en revolutionair karakter.⁴⁸ Opnieuw leek de SDAP geïsoleerd te worden en naar aanleiding hiervan besloot de SDAP de eigen stijl en opstelling enigszins aan te passen. De keiharde oppositie had immers geleid tot een tegenvallende verkiezingsuitslag en van meebesturen was door structurele buitensluiting geen sprake. Om het isolement te doorbreken en toch invloed te kunnen uitoefenen in de raad, besloot de SDAP zich constructiever op te stellen.⁴⁹

Deze opstelling ten opzichte van de andere partijen betekende niet dat de SDAP zomaar werd geaccepteerd in Nijmegen. Sterker, ook in de campagne voor de verkiezingen van 1927 was er sprake van een duidelijke tegenstelling tussen de 'roomsen' en de 'roden'. Zowel de RKSP als de SDAP bleven op hetzelfde aantal zetels staan, respectievelijk 19 en 8, maar de uitslag bevestigde nogmaals de dominantie van de Nijmeegse katholieken. **(1.22, 1.23)** Net als voorheen werden drie katholieken verkozen tot wethouder, maar ditmaal werd de niet-katholieke wethouderszetel wél gegund aan de SDAP. Enerzijds had het te maken met het zetelverlies van de liberalen, anderzijds was de positievere opstelling van de SDAP zo bevallen dat de RKSP hen een kans wilde geven.⁵⁰

Corduwener werd op 6 september 1927 door de nieuwe gemeenteraad gekozen als wethouder voor openbare werken. **(1.24)** Hij maakte zich sterk voor de arbeiders en zorgde er onder meer voor dat er werd geïnvesteerd in krotopruiming en de bouw van arbeiderswoningen. De RKSP

⁴⁴ Maas, 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel', 14.

⁴⁵ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 517.

⁴⁶ Ibidem, 520.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 453.

⁴⁹ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 520.

⁵⁰ Ibidem, 520 en 523.

liet met de aanstelling van een sociaaldemocraat blijken dat het niet langer een rode doorbraak vreesde en overtuigd was van de eigen katholieke dominantie. Bovendien dachten de katholieken dat met het toewijzen van verantwoordelijkheid aan sociaaldemocraten radicalisering werd tegengegaan. Voor de SDAP betekende het wethouderschap van Corduwener een vorm van erkenning en het einde van politiek isolement.⁵¹

De invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging had nauwelijks gevolgen voor de machtspositie van de Nijmeegse katholieken in de gemeenteraad. Het kreeg weliswaar te maken met een sociaaldemocratisch blok van 8 zetels in de gemeenteraad, dat werd gewantwoord mede als gevolg van de 'Vergissing van Troelstra', maar de dominante positie van de RKSP bleef ook na de Pacificatie van 1917 gehandhaafd en werd zelfs enigszins versterkt. De partij wist het verschil in zetels namelijk langzaam weer uit te bouwen ten opzichte van onder andere de SDAP. Die wisten op hun beurt nooit meer dan 8 zetels te vergaren (1919, 1923, 1927, 1935, 1939), terwijl het aantal te verdelen zetels van de raad groeide van 31 in 1919 naar 37 zetels in 1939.⁵² De stagnatie van het aantal zetels en daarmee de relatieve achteruitgang van de SDAP tijdens het Interbellum kan worden verklaard door de 'verroomsing' van Nijmegen: het relatieve aantal katholieken nam verder toe en door de toenemende verzuiling werd de katholieke zuil steeds hechter.

Conclusie

⁵¹ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 523.

⁵² L. Gruppelaar, *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen 1919-1945* (Nijmegen 1995) 9.

De rooms-rode strijd in Nijmegen

Archiefmateriaal

- 1.1 *De Gelderlander*, 22 juni 1910.
- 1.2 *De Gelderlander*, 18 augustus 1910.
- 1.3 *De Gelderlander*, 12 juli 1913.
- 1.4 *PGNC*, 11 juli 1915.
- 1.5 *De Gelderlander*, 21 juli 1917.
- 1.6 *De Gelderlander*, 23 juli 1917.
- 1.7 *De Gelderlander*, 25 juli 1917.
- 1.8 J. Buylinckx, *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen z.j.).
- 1.9 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), affichecollectie, 1918.1.
- Oproep van het Comité van Orde en Recht aan de mannen van Nijmegen tot het vormen van een burgerwacht om de revolutieopgave van Troelstra af te wenden.
- 1.10 *De Gelderlander*, 25 november 1918.
- 1.11 *De Gelderlander*, 21 mei 1919.
- 1.12 *PGNC*, 23 mei 1919.
- 1.13 *De Gelderlander*, 23 mei 1919.
- 1.14 J. Buylinckx, *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen z.j.).
- 1.15 RAN, fotocollectie, F50543.
- Nijmeegse gemeenteraadsleden in 1922.
- 1.16 RAN, Archief Secretarie gemeente Nijmegen (1810-1948), archiefnummer 2, inventarisnummer 33779, p. 701-703.
- 1.17 01-0479 - Nijmegen in de twintigste eeuw, een balans in beelden. Deel 2 van een vierdelige eeuwfilm. (25:20-31:35)
- In 'Verroomsing' staat de katholieke emancipatie centraal, met onder meer de opening van de Katholieke Universiteit in 1923, de vestiging van kloosters en internaten.
- 1.18 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen, archiefnr. 2, inv. nr. 33783, p. 676.
- 1.19 *De Gelderlander*, 25 mei 1923.
- 1.20 J. Buylinckx, *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen z.j.).
- 1.21 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen, archiefnr. 2, inv. nr. 33783, p. 677-680.
- 1.22 *PGNC*, 25 mei 1927.
- 1.23 J. Buylinckx, *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen z.j.).
- 1.24 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen, archiefnr. 2, inv. nr. 33787, p. 446-449.

Filmmateriaal

Een deel van de archiefdiensten beschikt over een filmcollectie, maar de kans is ook aanwezig dat een lokale stichting of vereniging een collectie bijhoudt. Ook kunt u het [Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid](#) raadplegen, dat ruim 800.000 uur audiovisueel erfgoed beheert.

Archieven gemeente Nijmegen

De Nijmeegse archiefdienst biedt allerlei bronnen die bruikbaar zijn in het onderzoek naar het algemeen kiesrecht. Niet alleen heeft het bruikbare literatuur in de archiefbibliotheek en is er een krantenarchief, ook bevat de affiche-, foto-, filmcollectie interessant materiaal voor dit onderzoek. Bij een aanbod als deze aan archiefmateriaal is zowel een artikel als een tentoonstelling een mogelijke presentatievorm.

De katholieke alleenheerschappij uitgedaagd

Algemeen kiesrecht en evenredigheid biedt de SDAP kansen in Lichtenvoorde

Op het landelijke politieke toneel bestond er enorme aversie tussen katholieken en sociaaldemocraten, mede als gevolg van kwesties zoals invoering van algemeen kiesrecht en sociale zekerheid. De houding van de katholieke elite was in die periode, met name de eerste twee decennia van de 20^e eeuw, fel anti-socialistisch. Alle middelen werden aangegrepen om de sociaaldemocraten en hun Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) zo veel mogelijk buiten het politieke besluitvormingsproces te houden.

In de overwegend katholieke gemeente Lichtenvoorde, vanwege het meerderheidsstelsel met districten, werd de gemeenteraad gedomineerd door katholieken. Andersgezinden waren vanwege het kiesstelsel, maar zeker ook vanwege de omvang van de katholieke achterban, niet bij machte de monopolie van de katholieken in de raad te doorbreken. Door deze overheersing wisten ook de sociaaldemocraten in Lichtenvoorde geen zetel te veroveren, maar de aangekondigde invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging bood mogelijkheden voor de SDAP. Maar konden de sociaaldemocraten ook daadwerkelijk voet aan de grond krijgen in de 'katholieke enclave'?

De voormalige Achterhoekse gemeente Lichtenvoorde (na herindeling in 2005 opgegaan in de gemeente Oost-Gelre) bestond uit de naamgever zelf en vier omliggende dorpen: Harreveld, Lievalde, Vragender en Zieuwent. De gemeente Lichtenvoorde was, samen met de naburige gemeente Groenlo, eeuwenlang een katholieke enclave in de regio en nam daarmee een uitzonderingspositie in.⁵³ Het merendeel van de inwoners, zo ook in de eerste decennia van de 20^e eeuw, was katholiek. De dorpen Zieuwent en Harreveld waren nagenoeg geheel katholiek, Vragender voor 97%, Lievalde voor 92% en Lichtenvoorde bestond voor 88% uit rooms-katholieken.⁵⁴

Bovendien was er in de gemeente nagenoeg geen sprake van immigratie, omdat er naar verhouding weinig industrialisatie plaats had in het gebied. De enige industrie die enigszins arbeiders naar Lichtenvoorde trok was de leerindustrie, namelijk enkele Brabantse en dus katholieke gezinnen. Ook het uiteenvallen van het grootgrondbezit, zoals dat in de 19^e eeuw nog plaats had, trok opmerkelijk genoeg alleen maar katholieke boeren naar deze omgeving. Misschien was voor de weinige immigranten juist het katholieke karakter van de gemeente Lichtenvoorde de reden dat zij naar deze streek trokken.⁵⁵ Het aandeel roomsgezinde mensen bleef daarmee stabiel en de overheersing in de gemeenteraad was daarmee onder het districtenstelsel verzekerd.

Op landelijk niveau, en in de gemeente Lichtenvoorde wellicht in versterkte mate vanwege de dominantie, week de katholieke verkiezingscampagne sterk af van de campagnes van de andere partijen. Het was niet zozeer de intensiteit de verschilde, maar de manier waarop dit gebeurde. De katholieke aanpak was persoonlijk en informeel. Het verkiezingswerk werd gedaan door de lokale katholieke elite en niet zozeer door de kiesverenigingen. De katholieke kiesgerechtigden

⁵³ H. de Beukelaer, *De gemeente Lichtenvoorde 1815-2005* (2006) 1-2.

⁵⁴ *Ibidem*, 33.

⁵⁵ *Ibidem*.

werden niet gemobiliseerd door middel van strooibiljetten, krantenartikelen of openbare vergaderingen, maar door huisbezoek.⁵⁶

Om hun machtspositie in stand te houden en misschien wel te verstevigen werden in *De Geldersche Bode*, een nieuwsblad van katholieke signatuur dat werd uitgegeven in het oostelijk deel van Gelderland, kiesverenigingen aangespoord om hun manier van campagnevoeren aan te passen. Net als andere politieke stromingen, met name de sociaaldemocraten stonden er om bekend, zouden er openbare vergaderingen georganiseerd moeten worden, waarin katholieke debaters het kiezersvolk toe zouden moeten spreken. "Laten wij Katholieken toch met onzen tijd meegaan! Debatvergaderingen zijn in den verkiezingstijd aan de orde van den dag. Welnu, ook wij moeten ze organiseren. Onze Roomsche beginselen zijn het waard, dat zij openlijk verkondigd worden. Dan wekt men geestdrift, bezieling en toewijding voor de komenden strijd onder onze Roomsche mannen."⁵⁷

Maar waar in de regio openbare vergaderingen niet ongewoon waren, werd in de gemeente Lichtenvoorde geen gehoor gegeven aan die oproep. In Lichtenvoorde sprak zelfs geen enkele kandidaat. De kiezers moesten het daar zonder debat doen. De partijen vonden het blijkbaar een verspilling van geld en mankracht om in dit vrijwel homogeen katholieke dorp stemmen te winnen.⁵⁸ Het verschil met gemeenten in de regio, wellicht met uitzondering van het eveneens overwegend katholieke Groenlo, was dat in de omliggende gemeenten wel strijd gevoerd moest worden om zetels te winnen bij gemeenteraadsverkiezingen. Kanttekening daarbij is overigens wel dat ook in die gemeenten het aantal katholieke openbare vergaderingen ruim achterbleef in vergelijking met de andere stromingen.

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging maakte echter een einde aan de zekerheid van een katholieke dominantie in de Lichtenvoordse gemeenteraad. Ten eerste kregen nu ook de arbeiders het recht om te kiezen. De katholieke elite moest zien te bewerkstelligen dat de katholieke arbeiders hun stem zouden geven aan hun 'eigen' partij en zich niet lieten verleiden tot het stemmen op een kandidaat van de SDAP, de partij die zich juist richtte op die arbeiders. Ten tweede was in het nieuwe stelsel elke uitgebrachte stem van belang. Waar in het meerderheidssysteem een absolute meerderheid voldoende was voor een zetel en de overige stemmen gewoonweg verloren gingen, werden de zetels nu proportioneel verdeeld. Het percentage van de stemmen dat werd uitgebracht op een partij was nagenoeg gelijk aan het percentage zetels dat die partij toegewezen kreeg.

In het geval van Lichtenvoorde kon deze wijziging aanzienlijke gevolgen hebben, in de zin dat de katholieke alleenheerschappij kon worden doorbroken. Daarom werd de bevolking door middel van een krantenartikel al in 1917 voorbereid op het nieuwe stelsel. **(2.1)** Omdat de gemeente voor ruim 90% bestond uit katholieken, was het halen van een absolute meerderheid onder het oude stelsel een vrij eenvoudige opgave. Het evenredige stelsel gaf daarentegen de politiek-ideologische verscheidenheid van de gemeente weer in de gemeenteraad. Als bijvoorbeeld de SDAP daarbij ook nog eens een deel van de katholieke arbeiders voor zich wist te winnen, zou het aandeel van de katholieke partij nog verder dalen. Op korte termijn hoefde de katholieke

⁵⁶ De Jong, *Electoral culture en politieke oriëntatie*, 123.

⁵⁷ *De Geldersche Bode*, 12 april 1913; De Jong, *Electoral culture en politieke oriëntatie*, 125-126.

⁵⁸ De Jong, *Electoral culture en politieke oriëntatie*, 129.

elite niet bang te zijn dat de meerderheid van de raad in gevaar kwam, toch wilde het de macht zo min mogelijk delen en zeker niet met de sociaaldemocraten.

Wat betreft de katholieke campagnevoering veranderde er weinig na 1918. Onder het districtenstelsel werden al nauwelijks openbare vergaderingen belegd, zeker niet in Lichtenvoorde, en dat bleef ook na 1918 zo.⁵⁹ Maar ondanks dat de katholieke campagne nauwelijks gevoerd werd via de krant, moesten de socialisten het in *De Geldersche Bode* ontgelden in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1919. **(2.2)** Daarin werd benadrukt dat men zich niet moest laten verleiden door de sociaaldemocratische politici die de arbeiders voorhielden dat een katholiek best socialistisch kon stemmen. De krant was daarin stellig: stemmen op de SDAP was uit den boze. “Christendom en socialisme staan tegenover elkaar als water en vuur. Men kan tegelijk geen overtuigd aanhanger van het socialisme zijn en een oprecht katholiek. Het een of ’t ander.” Een paar dagen later vervolgde de krant de tirade en speelde het in op de angst voor een staatsgreep. **(2.3)** Naar aanleiding van ‘de Vergissing van Troelstra’ schreef het: “(...) welk katholiek, kan nu nog samengaan met de socialisten als zij, zoals onlangs een staatsgreep willen beproeven. (...) In november is hun poging mislukt. De SDAP blijft echter revolutionnair. (...) Daarom nogmaals, katholieke en christelijke arbeiders, laat u niet beetnemen door de Rooden, door hun ook maar één stem te geven.”

Hoewel de lijsten in de Lichtenvoorde slechts werden aangeduid met cijfers, en niet met partijnamen, toonde de uitslag van 1919 een duidelijk overwinning voor lijst I. **(2.4)** Deze katholieke lijst haalde 8 van de 11 zetels binnen. Lijst III, met eveneens een kandidaat van rooms-katholieke komaf, kreeg 1 zetel. De Nederlands hervormde kandidaat op lijst twee wist geen zetel te bemachtigen.⁶⁰ Hoewel niet vermeld, is lijst IV mogelijk de lijst van de SDAP. De twee verkiesbare personen kregen voldoende stemmen en schopten het beide tot gemeenteraadslid.

Vier jaar later werd opnieuw opgeroepen vooral ‘Roomsch’ te stemmen. **(2.5)** In tegenstelling tot de bewoordingen die werden gebruikt ten aanzien van de sociaaldemocraten in 1919, werd nu nauwelijks aandacht geschonken aan de socialisten. Opnieuw werden de lijsten slechts voorzien van cijfers en geen partijnamen, al werd daar ‘gemakshalve’ de naam van de persoon die bovenaan die lijst stond bij vermeld. **(2.6, 2.7)** De rooms-katholieke lijsten II en IV werden met overmacht de grootste met respectievelijk 7 en 4 van de inmiddels 13 zetels. Lijst III, mogelijk eveneens een katholieke maar het kan ook liberale zijn geweest, sleepte 1 zetel binnen. De laatste zetel ging naar lijst V, maar op basis van de krantenartikelen is het onduidelijk welke signatuur deze lijst had.⁶¹ **(2.8)**

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging bood de SDAP weliswaar kansen om een einde te maken aan de alleenheerschappij van de katholieken in de gemeenteraad van Lichtenvoorde, maar na twee verkiezingen was al duidelijk dat er van verandering weinig sprake was. De angst dat de katholieke kiezers zich zouden laten verleiden door de SDAP, zoals bleek uit de formuleringen in *De Geldersche Bode*, bleek ongegrond. Hoewel

⁵⁹ De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 199.

⁶⁰ De respectievelijk katholieke en Nederlands hervormde aard van de lijsten is herleid uit de campagne-advertenties in *De Geldersche Bode* in de periode voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen.

⁶¹ Ook hier is de ideologische aard van de verschillende lijsten weer herleid uit campagne-advertenties in *De Geldersche Bode* in de periode voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen.

de mogelijkheid bestaat dat de SDAP 2 zetels bemachtigde in 1919, is dit op grond van de geraadpleegde bronnen niet met zekerheid vast te stellen. Daarentegen is wel zeker de gemeenteraad in 1923 weer volledig beheerst werd door de rooms-katholieken. De sociaaldemocraten wisten dus geen voet aan de grond te krijgen in deze homogeen katholieke gemeenschap.

De katholieke alleenheerschappij uitgedaagd

Archiefmateriaal

- 2.1 *De Geldersche Bode*, 11 juli 1917.
- 2.2 *De Geldersche Bode*, 2 mei 1919.
- 2.3 *De Geldersche Bode*, 6 mei 1919.
- 2.4 *De Geldersche Bode*, 20 mei 1919.
- 2.5 *De Geldersche Bode*, 11 mei 1923.
- 2.6 *De Geldersche Bode*, 13 april 1923.
- 2.7 *De Geldersche Bode*, 11 mei 1923.
- 2.8 *De Geldersche Bode*, 25 mei 1923.

Krantenartikelen

Zijn vindbaar in de krantencollecties van de archiefdiensten, maar ook is een groot deel op [Delpher](#).

Archieven gemeente Lichtenvoorde

De archieven zijn in die mate summier dat er niets te vinden was dat een verhaal over invoering van het algemeen kiesrecht ondersteunde. Wel zijn er documenten die aantonen dat de evenredige vertegenwoordiging enorme versnippering bracht: 13 zetels verdeeld over 11 partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1927, waarbij de twee grootste partijen maar liefst 2 zetels in de wacht hadden gesleept. (2.9) Hoewel een zeer opmerkelijk gegeven, is dit niet verwerkt in het artikel omdat algemeen kiesrecht het thema is en niet de evenredige vertegenwoordiging. Bovendien zijn is van deze gemeenteraad wel fotomateriaal bewaard gebleven. (2.10, 2.11) Het toont de verschillen tussen de archieven aan: de één heeft een redelijk tot groot aanbod met betrekking tot invoering van het algemeen kiesrecht, de ander herbergt minder. Dan bent u aangewezen op literatuur en krantenartikelen. Een tentoonstelling samenstellen is dan vaak onmogelijk en is een artikel een logische presentatievorm.

- 2.9 Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers (ECAL), Gemeentearchief Lichtenvoorde (1811-1929), nr. toegang 0114, inv. nr. 1905.
 - Proces-verhaal van de zitting van het hoofdstembureau met de bekendmaking van de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 1927.
- 2.10 ECAL, Gemeentearchief Lichtenvoorde, nr. toegang 0922, inv. nr. 1546.
 - Wethoudersverkiezing (1927). V.l.n.r.: J.B. Hulshof (Wolters), H. ten Have, H. Kruij, G. Roeffen, H.H.G. Olijslager; bovenaan de trap A. Kuipers, daarvoor H. Gunnewiek (Rentink), daarnaast A. Boekelder, daarnaast A. van Westerhuis, daarvoor B. Wopereis, daarvoor H. Olijslager, daarnaast A.J. van de Laar (burgemeester), daarachter H. Sterenborg, daarnaast B. Boomkamp.
- 2.11 ECAL, Gemeentearchief Lichtenvoorde, nr. toegang 0922, inv. nr. 3941.
 - Gemeenteraad (ca. 1930). V.l.n.r., zittend: Gunnewiek, Rentink, Wopereis, Westerhuis, Boomkamp, Olijslager, Van de Laar (burgemeester), Hulshof (Hommelink); staand: Hulshof (Wolters), ten Have, Boekelder, Stoer (secr.)

Van juridische ondergeschiktheid naar algemeen vrouwenkiesrecht

Thema

Politiek behoorde in de 19^e eeuw tot de mannenwereld, terwijl vrouwen zich voornamelijk met de 'moederschapstaak' bezig dienden te houden. Bovendien was het voor vrouwen niet gebruikelijk om zich in de openbare sfeer te manifesteren. Vrouwen waren in de mannenwereld destijds een vreemd verschijnsel. Schrijvende vrouwen kwamen sporadisch voor, maar spreken in het openbaar was voor hen ongehoord. Die mentaliteit veranderde enigszins als gevolg van een veranderende samenleving. Door de toenemende staatszorg aan het eind van de 19^e eeuw kreeg ook de vrouw een betere positie, met name voor vrouwen uit de hogere sociale klasse. Niet alleen kwamen er banen voor hen, ook in het onderwijs kwam er steeds meer ruimte voor meisjes en vrouwen. Tegen de geschetste achtergrond is het niet verwonderlijk dat het kiesrecht in de 19^e eeuw slechts toegewezen werd aan mannen. Van vrouwen werd gezegd dat ze niet onafhankelijk waren en dus niet voor kiesrecht in aanmerking kwamen. Vrouwen waren in de meeste gevallen immers echtgenotes en dus juridisch ondergeschikt aan het hoofd van het gezin: de man.⁶²

Inleidende tekst

De kiesrecht kwestie kwam in de jaren 1890 centraal te staan in de vrouwenbeweging. In 1894 werd de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht, met Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker als meest bekende leden, om een politieke discussie af te dwingen. In de discussie zouden twee argumenten een belangrijke rol spelen: het eerste was dat vrouwen als mensen dezelfde rechten dienden te bezitten als mannen, de tweede was dat vrouwen juist gehoord moesten worden omdat ze anders waren en een eigen identiteit en opdracht hadden. In de praktijk werden deze argumenten dikwijls verwoord tot 'mannen en vrouwen zijn niet gelijk maar wel gelijkwaardig'.⁶³

Een deel van de leden vond de ingeslagen koers te radicaal en besloot in 1907 de Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht op te richten. Deze bond was minder feministisch getint, alleen al doordat mannelijke leden zitting mochten hebben in alle bestuurslagen. Ook waren de leden van 'betere huize' dan de leden van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.⁶⁴ Anders dan de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (dat sterke banden had met de SDAP) opereerde de Bond onafhankelijk van alle politieke partijen. Een ander opmerkelijk verschil was dat niet expliciet algemeen vrouwenkiesrecht geëist werd, zodat ook voorstanders van beperkt vrouwenkiesrecht zich bij de Bond konden aansluiten. Ook was er een onderscheid in de wijze van actie voeren. De Bond voerde alleen actie langs constitutionele wegen. De Bond nam daarin afstand van de Vereniging, die acties van burgerlijke ongehoorzaamheid niet bij voorbaat afkeurde.⁶⁵

De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht en de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht zagen na jarenlange strijd hun gezamenlijke doel in twee stappen verwezenlijkt worden. In 1917 kregen vrouwen 'slechts' het passief kiesrecht: ze konden zich kandidaat stellen. Het kabinet wilde destijds nog geen actief vrouwenkiesrecht invoeren, omdat daarover nog te veel onenigheid zou bestaan in het parlement. Bij die grondwetsherziening werden wel de

⁶² Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 179-181.

⁶³ Ibidem, 180.

⁶⁴ Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam, archief Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, archiefbeschrijving.

⁶⁵ Ibidem, archief Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, archiefbeschrijving.

belemmeringen voor het actief vrouwenkiesrecht uit de Grondwet geschrapt, zodat een wijziging van de kieswet op een later tijdstip zou volstaan om het algemeen kiesrecht voor vrouwen ingevoerd te krijgen.⁶⁶ In 1919 werd vervolgens de wet aangenomen die actief kiesrecht voor vrouwen werkelijkheid maakte.⁶⁷ Het algemeen kiesrecht voor mannen én vrouwen werd uiteindelijk in 1922 opgenomen in de Grondwet.⁶⁸

⁶⁶ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189.

⁶⁷ *Stb.* 1919, 536.

⁶⁸ *Stb.* 1922, 736.

Cluster 1 - Jacobs eist kiesrecht in 1883

Bijschriften

3.1.1⁶⁹ - Tot het eind van de 19e eeuw was het 'vanzelfsprekend' dat kiesrecht alleen aan mannen werd toegekend. Van vrouwen werd gezegd dat ze niet onafhankelijk waren en dus niet voor kiesrecht in aanmerking kwamen. Vrouwen waren in de meeste gevallen immers echtgenotes en dus juridisch ondergeschikt aan het hoofd van het gezin: de man.⁷⁰ De Grondwet vermeldde de beperking niet eens, die vrouwen uitsloot van kiesrecht.

3.1.2 - Omdat de destijds geldende Grondwet niets vermeldde over uitsluiting van vrouwen voor het kiesrecht, wilde Aletta Jacobs zich in 1883 op de kiezerslijst laten plaatsen en daarom schreef ze een brief naar de gemeente Amsterdam. Volgens haar voldeed ze aan de eisen om het kiesrecht te verkrijgen: ze was Nederlander, ingezetene en ze betaalde voldoende belasting. Het verzoek van Jacobs werd door het Amsterdamse college van B & W afgewezen. Het college antwoordde op de brief van Jacobs als volgt: "(...) adressante moge zich dan al beroepen op de letter der Wet, volgens den Geest onzer Staatsinstellingen is aan de vrouw geen kiesrecht of stemrecht verleend."⁷¹

3.1.3 - Aletta Jacobs liet zich niet afschepen door de afwijzing en stapte naar de rechter. Ze wilde haar recht halen bij de Arrondissementsrechtbank, maar diens uitspraak luidde: het kon 'onmogelijk de bedoeling van den Nederlandschen wetgever (...) zijn geweest de vrouw kiesbevoegdheid te geven'.⁷² Ze besloot haar zaak voor te leggen aan de Hoge Raad, maar ook zij stelden haar in het ongelijk. Aletta Jacobs verkreeg het kiesrecht niet. De Hoge Raad oordeelde namelijk dat de vrouw ten eerste 'niet in het volle genot was der burger- en burgerschapsrechten' omdat zij geen kiezer was. Ten tweede moest onder de begrippen 'Nederlander' en 'ingezetene' alleen de man worden verstaan, 'want ware het anders, dan zou dat uitdrukkelijk zijn vermeld'. Het derde punt dat door de Hoge Raad aangehaald werd was dat de man belasting betaalde voor vrouw en kinderen, waaruit 'onmiskenbaar' volgde dat gehuwde vrouwen geen kiesrecht hadden. In de uitspraak werd niet gesproken over de wel belastingbetalende weduwe en ongehuwde vrouw.

3.1.4 - Als gevolg van de pogingen van Jacobs om het kiesrecht te verkrijgen werd in 1887 de Grondwet gewijzigd. Bij de grondwetsartikelen over het actief en passief kiesrecht werd aan het woord 'ingezetenen' het woord 'mannelijke' toegevoegd, ter verduidelijking dat het kiesrecht niet aan vrouwen toebehoorde.

Cluster 2 - Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht

3.2.1 - De Vereeniging streed tegen het onrecht jegens vrouwen dat onder meer naar voren kwam in de Grondwet. Het speerpunt was gelijktrekking op het gebied van kiesrecht.

3.2.2 - De Vereeniging won in 1908 aan bekendheid en ledenaantal (het steeg naar 4700 leden) dankzij een succesvol verlopen congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht (*International Woman Suffrage Alliance, IWSA*) in Amsterdam.⁷³ Dit was het derde internationale

⁶⁹ Het kiesrecht voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden was op dezelfde wijze geregeld als het kiesrecht voor de Tweede en Eerste Kamer. Dit is ook van toepassing bij de hierna genoemde Staatsbladen.

⁷⁰ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 179-181.

⁷¹ A. Jacobs, *Herinneringen* (Nijmegen 1978) 95.

⁷² M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid, Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005) 173.

⁷³ M. Borkus, *Vrouwenstemmen: 100 jaar vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994) 45-47.

congres van deze bond en voor het eerst kwam een groot aantal vrouwelijke congresgangers samen in Nederland. Er waren ongeveer 1200 deelnemers uit 21 landen aanwezig en door de grote aandacht voor dit congres in binnen- en buitenland beseften steeds meer vrouwen dat het kiesrecht voor vrouwen er moest komen.⁷⁴ Namens de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht hadden onder meer Aletta Jacobs, Johanna Naber, Jo van Buuren-Huys en Wilhelmina Drucker de organisatie op zich genomen. Op de foto is de afsluiting van het congres te zien, met een afscheidsdiner voor 450 personen in de grote zaal van het Concertgebouw.⁷⁵

3.2.3 - De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht organiseerde in 1913 een protest-meeting onder leiding van Aletta Jacobs tegen de kiesrechtparagraaf in de regeringsvoorstellen voor de grondwetherziening van minister Van Heemskerk. Tot onvrede van de Vereeniging was in het voorstel slechts de uitbreiding van het mannenkiesrecht opgenomen.

3.2.4 - Op Prinsjesdag 1913 werd in de Troonrede van het nieuwe kabinet-Cort van der Linden voor het eerst melding gemaakt van vrouwenkiesrecht. Er werd aangekondigd dat de grondwettelijke belemmeringen voor de toekenning van kiesrecht aan vrouwen zou worden weggenomen. Aan mannen zou in ieder geval wel het algemeen kiesrecht worden toegekend. Tegelijkertijd vond er op het Binnenhof de zogenoemde 'Stille Betooging' plaats waaraan ruim duizend vrouwen deelnamen. De eis luidde: grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw. Op de foto is een grote groep van de demonstranten te zien in de tuin van 'De Twee Steden', waar de groep zich verzamelde alvorens ze zich naar het Binnenhof begaven.

3.2.5 - Vanaf 1914 werden er grote kiesrechtmanifestaties georganiseerd, waaronder de 'Landelijke Meeting' in Amsterdam. Tijdens deze manifestatie, opnieuw onder leiding van Aletta Jacobs, werd een volkspetitie aangekondigd voor grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw. Die petitie werd een jaar later aangeboden aan de regering, met in totaal 164.696 handtekeningen.⁷⁶ Dit had in zoverre invloed dat in oktober 1915 het algemeen kiesrecht voor mannen (zowel actief als passief) en het passief kiesrecht voor vrouwen werd voorgesteld in de Kamer. Dit werd overgenomen en resulteerde in de grondwetswijziging van 1917. Het kabinet wilde destijds nog geen actief vrouwenkiesrecht invoeren, omdat daarover nog te veel onenigheid zou bestaan. Vrouwen verwierven in 1917 'slechts' passief kiesrecht: ze konden gekozen worden. Bij de grondwetsherziening werden wel de belemmeringen voor het actief vrouwenkiesrecht uit de Grondwet geschrapt, zodat een wijziging van de kieswet op een later tijdstip zou volstaan om het algemeen kiesrecht voor vrouwen ingevoerd te krijgen.⁷⁷

3.2.6 - De bijeenkomst op 15 februari 1914 werd voorafgegaan door een demonstratieve optocht.

3.2.7 - De demonstratie van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht op het Rokin in Amsterdam op 18 juni 1916 was één van een groot aantal publieke manifestaties waarin om toekenning werd gevraagd van vrouwenkiesrecht. Medio 1916 achtte het kabinet de tijd nog niet rijp voor actief vrouwenkiesrecht, maar getuige de omvang van de manifestatie was hier grote onvrede

⁷⁴ K. Lakeman, 'Strijdtoneel voor vrouwenkiesrecht', *Ons Amsterdam* 60 (2008) afl. 6, 5 .

⁷⁵ <http://www.wilhelminadrucker.nl/2010/01/wilhelmina-drucker-in-slow-motion-20-juni-1908/> (geraadpleegd op 18 november 2014).

⁷⁶ Atria, archief Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, archiefbeschrijving.

⁷⁷ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189.

over. In deze laatste grote demonstratie in de strijd om het verkrijgen van het actief vrouwenkiesrecht liepen liefst 18.000 mensen mee, terwijl het ledental opliep tot 22.000.⁷⁸

Cluster 3 - Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht

3.3.1 - De Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht werd in 1907 opgericht als afsplitsing van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, onder anderen door Elisabeth (Lizzy) van Dorp en Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck. Lizzy van Dorp was de eerste voorzitter van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (1907-1908), waarna Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck het voorzitterschap van haar overnam (1908-1910).

3.3.2 - De Bond voor Vrouwenkiesrecht werd opgericht in 1907 door een aantal vrouwen uit de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, die de Vereeniging te radicaal vonden. De Bond riep vrouwen op de regering te steunen en te proberen het vrouwenkiesrecht te verkrijgen op een vreedzame manier.

3.3.3 - De Bond organiseerde in juni 1916 een provinciale landdag in Den Haag. De eis van de Bond voor Vrouwenkiesrecht was duidelijk: geef aan de vrouw haar rechtmatige plaats naast den man.

Cluster 4 - Het passief en actief kiesrecht voor vrouwen wettelijk vastgelegd

3.4.1 - Het einde van de strijd om het vrouwenkiesrecht kwam in zicht met de grondwetswijziging van 1917, die het algemeen mannenkiesrecht en het passief vrouwenkiesrecht inhield. Waar in de Grondwet van 1887 nog stond dat het een vereiste was een mannelijke Nederlander te zijn om lid te kunnen worden van de Tweede Kamer, werd het woord 'mannelijk' bij de wijziging in 1917 geschrapt.

3.4.2 - Het zou tot september 1918 duren voordat een initiatiefwet tot instelling van actief vrouwenkiesrecht werd ingediend en in 1919 werd deze ook aangenomen. Dit wetsvoorstel, dat tot wijziging van de Kieswet leidde, was afkomstig van het liberale Tweede Kamerlid Henri Marchant (Vrijzinnig-Democratische Bond).

3.4.3 - In 1922 werd de wijziging in de Kieswet (1919) ook in de Grondwet doorgevoerd. In de nieuwe Grondwet was er sindsdien ook betreft het actieve kiesrecht geen onderscheid meer tussen mannen en vrouwen.

Cluster 5 - De eerste vrouwen

3.5.1 - In 1919 konden vrouwen voor het eerst op gemeentelijk niveau gebruikmaken van het passief kiesrecht. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 stonden voor het eerst vrouwen op de kandidatenlijsten en in totaal werden er verdeeld over de Nederlandse gemeenten 88 vrouwen gekozen. Het totaal aantal raadsleden in Nederland lag destijds boven de 10.000, waardoor het aandeel vrouwen niet eens 1% was. In Amsterdam werden de meeste vrouwen gekozen tot gemeenteraadslid, namelijk vijf. Twee van de gekozen vrouwen werden zelfs wethouder: Willy Hofman-Poot in de gemeente Oostzaan en Christina Ruijpers-Erens in de gemeente Valkenburg.⁷⁹

⁷⁸ Atria, archief Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, archiefbeschrijving.

⁷⁹ J. de Roos, *Met enige schroom: pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000) 78-79 en 92.

3.5.2 - De eerste vrouw die in Nederland van het actieve stemrecht gebruik maakte was Maria Elisabeth (Elise) Spauwen-Schrijnemakers. Zij was de echtgenote van burgemeester Hubert Spauwen van de gemeente Gronsveld (Limburg) en bracht op zaterdag 15 mei 1920 bij de gemeenteraadsverkiezingen van Gronsveld als eerste Nederlandse vrouw haar stem uit.

Van juridische ondergeschiktheid naar algemeen vrouwenkiesrecht

Archiefmateriaal

Cluster 1

- 3.1.1 *Stb.* 1848, 44.
- 3.1.2 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de gemeenteraad, nummer toegang 5079, inventarisnummer 534, Brief van Aletta Jacobs aan de gemeenteraad van Amsterdam, nummer 202.
- 3.1.3 [Weekblad van het regt, 45, nr. 4917](#)
 - De zaak Aletta Jacobs bij de Hoge Raad, uitspraak van 18 mei 1883.
- 3.1.4 *Stb.* 1887, 148.

Cluster 2

- 3.2.1 Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam (Atria), affichecollectie.
 - De vrouw gaat gebukt onder het juk van de verschillende discriminerende wetsartikelen.
- 3.2.2 Atria, fotocollectie, 100014378.
 - Afscheidsdiner voor de congresleden van het Internationaal congres voor Vrouwenkiesrecht in 1908.
- 3.2.3 Atria, affichecollectie, A4275.
- 3.2.4 Atria, fotocollectie, 100014351.
 - Enkele tientallen deelnemers aan de 'Stille Betooging'. Op de eerste rijen zijn sjerpen te zien, waarop staat 'Grondwettelijke gelijkstelling van Man en Vrouw'.
- 3.2.5 Atria, affichecollectie, A4267.
- 3.2.6 Atria, fotocollectie, F185-94.
 - Leden van het hoofdbestuur van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. V.l.n.r.: F.S. van Balen-Klaar (met bril en bontje), Martina G. Kramers, Aletta Jacobs, Jo van Buuren-Huijs, Clara Mulder van de Graaf-de Bruyn en Sophie Wichers.
- 3.2.7 Atria, fotocollectie, 100018815.

Cluster 3

- 3.3.1 Atria, fotocollectie, F279-94.
 - Elisabeth Carolina van Dorp.
- 3.3.1 Atria, fotocollectie, 100006197.
 - Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck.
- 3.3.2 Atria, affichecollectie, A4266.
 - Het affiche illustreert het vreedzame protest van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, waarmee het zich onderscheidde van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.
- 3.3.3 Atria, affichecollectie, A2703.

Wetsartikelen

Worden gepubliceerd in Staatsbladen, te raadplegen in een aanzienlijk aantal bibliotheken. In registers (deel [1](#), [2](#) en [3](#)) kunt u de jaargang en het nummer van een bepaalde wet opzoeken. Ook kunt u de originele wetten, bijvoorbeeld [getekend door de koningin](#), inzien in het archief van [koningin Wilhelmina](#) en van [Binnenlandse Zaken](#).

Cluster 4

- 3.4.1 Nationaal Archief, Den Haag (NA), Kabinet der Koningin [periode 1898-1945], nummer toegang 2.02.14, inventarisnummer 6263.
- De herziening van 1917 bracht het beginsel van algemeen kiesrecht voor mannen in de Grondwet en elk beletsel tegen vrouwenkiesrecht werd eruit verwijderd. Dit document is door koningin Wilhelmina getekend.
- 3.4.1 *Stb.* 1917, 660.
- Publicatie van de gewijzigde Grondwet in het Staatsblad.
- 3.4.2 NA, Kabinet der Koningin, nr. toegang 2.02.14, inv. nr. 6475.
- Deze kieswetwijziging gaf vrouwen volwaardig algemeen kiesrecht. De regeling voor vrouwenkiesrecht wordt even ruim als die voor mannen.
- 3.4.2 *Stb.* 1919, 536.
- Publicatie van de gewijzigde Kieswet in het Staatsblad.
- 3.4.3 NA, BiZa/Binnenlands Bestuur [1879-1950], nr. toegang 2.04.57, inv. nr. 1008.
- Met dit document werd het algemeen kiesrecht (voor zowel mannen als vrouwen) definitief vastgelegd in de Grondwet.
- 3.4.3 *Stb.* 1922, 736.
- Publicatie van de gewijzigde Grondwet in het Staatsblad.

Cluster 5

- 3.5.1 *Het Leven* (1919) nr. 22, 707; archief Spaarnestad Photo.
- De vijf vrouwen die in Amsterdam werden verkozen tot gemeenteraadslid.
- 3.5.2 *Limburger Koerier*, 17 mei 1920.

De SDAP op weg naar het algemeen kiesrecht

Als er één partij de katalysator is geweest van de kiesrechtkwestie, dan is het de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De partij wilde dat het kiesrecht uitgebreid zou worden tot een algemeen kiesrecht, zodat ook werklieden en vrouwen het recht zouden krijgen om te kiezen. Deze twee groepen waren uitgesloten van kiesgerechtigheid omdat ze niet onafhankelijk waren. Werklieden ontbeerde het aan voldoende inkomen, beschaving en opleiding; vrouwen waren in de meeste gevallen echtgenote en daarmee juridisch onderschikt aan de man, bovendien waren ze als huisvrouw gericht op de privésfeer.⁸⁰

In 1894 wordt de SDAP opgericht, voortkomend uit de Sociaal-Democratische Bond (SDB), en Pieter Jelles Troelstra wordt de leider van de partij. Na moeizame beginjaren beschikte het rond de eeuwwisseling over een redelijke achterban, waardoor het ook in de Tweede Kamer uitgroeide tot een fractie van enige betekenis (van 2 in 1897 naar 7 in 1902). De voornaamste politieke doelen van de SDAP waren uitbreiding van sociale wetgeving en invoering van het algemeen kiesrecht. Op het vlak van de sociale voorzieningen kon de SDAP op steun rekenen van de confessionelen, terwijl liberalen deze wens niet deelden. Wat betreft het algemeen kiesrecht werd het daarentegen niet gesteund door de confessionele volksvertegenwoordigers en kon het wel enigszins rekenen op de liberalen.⁸¹

In de beginjaren was de SDAP een kleine politieke partij en nog niet bij machte om werkelijk de koers te bepalen. De partij richtte zich daarom op de kwestie van het algemeen kiesrecht, in de hoop dat het daarmee de achterban aanzienlijk kon vergroten. Wijzigingen in de kieswet hadden tot gevolg dat het electoraat langzaam groeide en daarmee ook de aanhang van de SDAP. Dit was echter bij lange na niet voldoende om werkelijk een rol te spelen in de landelijke politiek. Alleen wanneer het monopolie van de liberale bovenlaag van de bevolking op het kiesrecht kon worden doorbroken, kon de SDAP voldoende stemmen winnen en een vuist maken. Die strijd werd dan ook gevoerd door de sociaaldemocraten. Dankzij massabijeenkomsten, optochten en propagandamateriaal wist de SDAP successen te behalen.⁸²

De Tweede Kamerverkiezingen van 1913 resulteerden in een ruime verdubbeling van het aantal zetels voor de SDAP (van 7 naar 15). Samen met de liberalen, die zich tijdens de campagne voor algemeen kiesrecht hadden uitgesproken, kon in theorie een meerderheid worden gevormd. De sociaaldemocraten weigerden echter regeringsdeelname, omdat ze die verantwoordelijkheid een te groot risico vonden. Wel werd er gedoogsteun toegezegd aan het minderheidskabinet-Cort van der Linden (1913-1918).⁸³ Prioriteit van dat kabinet werd het realiseren van een grondwetswijziging om tot algemeen mannenkiesrecht te komen. Het kabinet wilde destijds nog geen actief vrouwenkiesrecht invoeren, omdat daarover nog te veel onenigheid zou bestaan in het parlement.⁸⁴

Voor grondwetswijziging was een tweederde meerderheid nodig, maar die was aanvankelijk niet aanwezig. De confessionele partijen stonden in de kiesrechtkwestie lijnrecht tegenover de

⁸⁰ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 181.

⁸¹ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 19-20.

⁸² Ibidem, 20.

⁸³ Ibidem, 21.

⁸⁴ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189.

sociaaldemocraten en de liberalen, maar om de Grondwet te kunnen wijzigen was wel diens steun nodig. Er moest daarom naar een compromis worden gezocht. Liberalen en socialisten wilden algemeen kiesrecht ingevoerd zien, terwijl confessionelen definitieve financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs wensten. Alle partijen konden zich uiteindelijk vinden in een voorstel dat zowel de elementen van de kiesrechtstrijd als de schoolstrijd combineerde in één grondwetswijziging.⁸⁵ Hiermee was de door de SDAP zo gewenste invoering van het algemeen mannenkiesrecht een feit geworden.

Bij die grondwetsherziening van 1917 was nog geen sprake van invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, slechts van passief vrouwenkiesrecht. Wel werden de belemmeringen voor het actief vrouwenkiesrecht uit de Grondwet geschrapt, zodat een wijziging van de kieswet op een later tijdstip zou volstaan om het algemeen kiesrecht voor vrouwen ingevoerd te krijgen. In 1919 werd door aanpassing van de Kieswet ook het actief kiesrecht voor vrouwen werkelijkheid. Het absolute sluitstuk in de strijd van de SDAP voor het algemeen kiesrecht was de grondwetswijziging van 1922, waarin het algemeen kiesrecht voor mannen én vrouwen werd opgenomen.

⁸⁵ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 189.

Cluster 1 - Petitionnement

4.1.1 - In de eerste maanden van 1910 leek de regering uitbreiding van het kiesrecht uit te stellen en door te willen schuiven naar een volgend kabinet. Dit was voor de SDAP een doorn in het oog en daarom besloot het in april 1910 een petitionnementsactie voor het algemeen kiesrecht op te zetten. Anders dan voorheen richtte de SDAP zich nu op de gehele arbeidersklasse. Tijdens de voorgaande verkiezingscampagnes deed de SDAP slechts een beroep op de 'elite' onder de arbeiders. Dit deel, ongeveer een derde, van de arbeidersklasse was immers wel in het bezit van het kiesrecht. Op het overige deel kon geen beroep worden gedaan, omdat zij niet over het kiesrecht beschikten.⁸⁶

4.1.2 - Dat de sociaaldemocraten ook uit waren op de handtekeningen van christelijke arbeiders, zorgde voor enige onrust bij de confessionelen. Al in oktober 1910 verschenen de eerste waarschuwingen in landelijke en regionale bladen van christelijke signatuur. *Het Volk*, het dagblad voor de arbeiderspartij, meldde dat in zowel *De Post* als *De Standaard* werd geschreven dat het voor christelijke arbeiders verboden was om de petitie te tekenen. Dit werd door de SDAP opgevat als een indicatie hoe bang de confessionele politici waren voor de impact die het kon gaan hebben.⁸⁷

4.1.3 - De SDAP had diens groei voor een gedeelte te danken aan het werk dat het buiten het parlement deed. De partij organiseerde grote demonstraties waarin onder meer uitbreiding van sociale wetgeving en invoering van het algemeen kiesrecht werd geëist.⁸⁸ Een voorbeeld daarvan was de traditionele kiesrecht-demonstratie op de zondag voor Prinsjesdag, zoals die op 18 september 1910 in Amsterdam. Met een opkomst van 25.000 demonstranten was dit de grootste tot dan toe. Dit gaf vertrouwen voor de petitionnementsactie die op 6 november 1910 van start zou gaan en dat zou worden aangeboden aan de regering op Prinsjesdag 1911.⁸⁹

Cluster 2 - Eerste Rode Dinsdag

4.2.1 - De verzamelde handtekeningen werden aangeboden op 19 september 1911, onder begeleiding van een grote demonstratie. Dat minister Heemskerk (Binnenlandse Zaken) had aangegeven het petitionnement niet in ontvangst te willen nemen en aangekondigd werd dat de koningin dat jaar Den Haag zou mijden, zorgde voor extra motivatie onder de demonstranten. Er waren liefst 20.000 mensen aanwezig in Den Haag, terwijl de dinsdag een gewone werkdag was. Deze Prinsjesdag zou daarmee niet oranje, maar socialistisch rood kleuren: 'Roode Dinsdag'.⁹⁰

4.2.2 - Het aangeboden petitionnement, hier in handen van enkele SDAP-bestuursleden, bevatte 317.500 handtekeningen. Het verbod voor christelijk gezinde arbeiders om de petitie te tekenen bleek effectief, aangezien slechts 3 tot 8% van de ondertekenaars van christelijke origine zou zijn geweest. Het aandeel vrouwen was boven verwachting hoog: ruim een derde van de handtekeningen was afkomstig van vrouwen.⁹¹

⁸⁶ T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd, De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981) 120, 123 en 127.

⁸⁷ Ibidem, 137.

⁸⁸ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 188.

⁸⁹ Van der Meer e.a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 128 en 134.

⁹⁰ Ibidem, 146 en 150.

⁹¹ Ibidem, 140 en 148.

Cluster 3 – Tweede Rode Dinsdag

4.3.1 – In 1912 weigerde de burgemeester van Den Haag toestemming te geven voor een nieuwe optocht, maar dat weerhield de SDAP er niet van om opnieuw een demonstratie te organiseren. Er werden zelfs extra treinen ingezet om alle demonstranten te vervoeren naar Den Haag en zodoende werden opnieuw ruim 20.000 mensen op de been gebracht.⁹²

4.3.2 - Om te voorkomen dat de demonstratie in de kiem gesmoord zou worden door de autoriteiten vanwege het verbod, werd de demonstratie opgedeeld in tien afzonderlijke groepen. Die zouden vanuit verschillende delen van de stad naar het Binnenhof trekken om elkaar daar weer ontmoeten.⁹³

Cluster 4 – Kiesrecht demonstratie 1916

4.4.1 - Ondanks het regeerakkoord (waarin invoering algemeen mannenkiesrecht en passief vrouwenkiesrecht was afgesproken) was de SDAP er niet gerust op dat de kabinetsplannen ook daadwerkelijk doorgevoerd zouden worden. Om de druk hoog te houden werd nog een laatste keer een betoging voor algemeen kiesrecht georganiseerd. Deze demonstratie vond plaats in Amsterdam op 17 september 1916, op de zondag voor Prinsjesdag. Er werd massaal gehoor gegeven aan de oproep van de SDAP, want liefst 40.000 mensen verzamelden zich op het IJclubterrein.⁹⁴

4.4.2 - Of deze kiesrecht demonstratie er aan bijgedragen heeft is gissen, maar de grondwetswijziging werd praktisch ongeschonden door de Kamers geloodst.⁹⁵ Op 12 december 1917 was het algemeen mannenkiesrecht een feit. Troelstra ervoer dit als de overwinning van de SDAP en voelde zich geroepen om het aanwezige publiek toe te spreken vanaf het bordes van het Haagse stadhuis.

⁹² Van der Meer e.a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 152-154.

⁹³ Ibidem, 152-153.

⁹⁴ Ibidem, 167, 168 en 172.

⁹⁵ Ibidem, 172.

De SDAP op weg naar het algemeen kiesrecht

Archiefmateriaal

Cluster 1

- 4.1.1 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG), prentencollectie, BG H3/281.
- 4.1.2 *Het Volk*, 25 oktober 1910.
- 4.1.2 *Het Volk*, 28 oktober 1910.
- 4.1.3 IISG, affichecollectie, BG L4/13.

Cluster 2

- 4.2.1 IISG, fotocollectie, BG A17/388.
 - Troelstra spreekt de menigte toe.
- 4.2.1 IISG, fotocollectie, PM BG A53/376.
- 4.2.1 IISG, fotocollectie, PM BG B21/569.
- 4.2.1 IISG, fotocollectie, PM BG B21/570.
- 4.2.2 Nationaal Archief (NA), collectie Het Leven 022, SFA 022824945.
 - Bestuursleden van de SDAP.

Cluster 3

- 4.3.1 IISG, affichecollectie, BG D2/12.
- 4.3.1 IISG, affichecollectie, BG E1/127.
- 4.3.2 IISG, fotocollectie, BG A17/400.
 - Troelstra tijdens de demonstratie in 1912. Deze foto wordt vaak ten onrechte gepubliceerd wanneer men het heeft over 'de Vergissing van Troelstra'.
- 4.3.2 IISG, fotocollectie, BG A17/404.
 - Verstopping op de Groenmarkt in Den Haag.
- 4.3.2 IISG, fotocollectie, BG A17/405.
 - Troelstra.
- 4.3.2 NA, collectie Het Leven 022, SFA 001009872.
 - Troelstra spreekt tijdens de betoging voor algemeen kiesrecht op Houtrust in Den Haag.

Cluster 4

- 4.4.1 IISG, fotocollectie, BG A17/412.
 - Een impressie van de menigte op het IJscubterrein, met op de achtergrond het Rijksmuseum.
- 4.4.1 IISG, fotocollectie, BG B21/571.
- 4.4.1 IISG, fotocollectie, BG C1/947.
- 4.4.2 IISG, fotocollectie, BG B10/619.
 - Afkondiging van het algemeen kiesrecht op het bordes van het Haagse stadhuis.

Fotomateriaal

Zijn vindbaar in de (online) beeldbanken van de archiefdiensten, maar probeer zeker ook eens [Het Geheugen van Nederland](#) of tik uw zoekopdracht in bij een [zoekmachine](#).

De Nijmeegse kranten en hun politieke berichtgeving

Meer dan socialisten en liberalen vormden katholieken en protestanten aparte volksdelen in Nijmegen. Elk van hen had eigen scholen, sportclubs, wijkgebouwen en zelfs bedrijven en winkels waren soms verbonden aan één van de confessionele stromingen. Niet onbelangrijk was ook dat de twee stromingen elk hun eigen krant uitgaven: de katholieken lazen *De Gelderlander*, de protestanten de *Provinciale Geldersche Nijmeegsche Courant (PGNC)*. Met dit medium konden ze hun eigen achterban bereiken, met name belangrijk in de periodes voorafgaand aan bijvoorbeeld gemeenteraadsverkiezingen. Zij informeerden de kiezers over de aan de orde zijnde politieke kwesties.

De katholieke bevolking van Nijmegen kocht en las een katholieke krant: *De Gelderlander*.⁹⁶ De informatie daarin was zowel gekleurd als eenzijdig, maar voor de katholieke gemeenschap was de roomse krant bevorderend geweest voor de eigen bewustwording. De krant kan, in de periode rondom de invoering van het algemeen kiesrecht, worden aangeduid als 'ultramontaans' en 'antisocialistisch'. De geestelijkheid vond dat het de taak van een krant was om katholieke personen en organisaties te steunen en hun berichten en opinies te verspreiden. Net als veel andere roomse media werd *De Gelderlander* daarom gebruikt als een machtsmiddel die volledig moest worden ingezet voor de katholieke zaak.⁹⁷ De redactie van *De Gelderlander* was zich er van bewust dat weergave van de inhoudelijke gemeentepolitiek de verdeeldheid onder de katholieken zou weergeven en zelfs versterken. Daarom werd deze inhoud van de krant nogal zwart-wit: de kiezer kon kiezen voor of tegen Christus en voor of tegen de Kerk. Vanwege het bereik van *De Gelderlander*, dat relatief groot was omdat circa 70% van de Nijmegenaren katholiek was, konden de katholieken min of meer bepalen wat de inzet van de gemeenteraadsverkiezingen was.⁹⁸

De *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* was qua oplage het kleine broertje van *De Gelderlander* en het was tevens diens tegenpool. De *PGNC* was namelijk een protestants-liberale krant en gaf in de berichtgeving het 'andere' Nijmeegse nieuws weer. Over het algemeen hanteerde het wat formeler en beschaafder taalgebruik dan de concurrent, soms zelfs lichtelijk betweterig, en was het in de berichtgeving aanzienlijk neutraler dan het andere Nijmeegse dagblad.⁹⁹ Bij gebeurtenissen waar de SDAP een positie innam die op forse kritiek kon rekenen van de katholieken (spoorwegstakingen, stichting katholieke universiteit, wethouderskwesitie), werd er opvallend neutraal geschreven. Deze manier van berichtgeving was waarschijnlijk het gevolg van het gemengde lezerspubliek dat de krant had. Waar *De Gelderlander* de krant voor katholiek Nijmegen was, daar mikte de *PGNC* op de niet-katholieke Nijmegenaren: liberalen, protestanten én sociaaldemocraten. Daarom is de berichtgeving van de krant, zeker in vergelijking met *De Gelderlander*, ietwat kleurloos en zakelijk. De *PGNC* was dus een stuk objectiever in de berichtgeving over de sociaaldemocraten, al vormde de periode na de uitlatingen van Troelstra in november 1918 een uitzondering. Toen kwam het, net als *De Gelderlander*, lijnrecht tegenover de sociaaldemocratische beweging te staan.¹⁰⁰

⁹⁶ Een uitgesproken katholieke krant sinds 1900, toen het in handen kwam van vooraanstaande katholieke families.

⁹⁷ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 414.

⁹⁸ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 451.

⁹⁹ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 416-417.

¹⁰⁰ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 459-460.

Cluster 1 - De krant als vijand van de SDAP

Tot 1927 (aanstelling SDAP'er Corduener tot wethouder, red.) was de opstelling van *De Gelderlander* ten opzichte van de SDAP vijandig te noemen. Van dialoog was geen sprake en er werd niet geschreven over eventuele overeenkomsten in standpunten tussen socialisten en katholieken. Alle nadruk lag op dat wat de partijen scheidde. Op die manier werd geprobeerd het socialisme in een kwaad daglicht te stellen bij de katholieke arbeiders. Het doel, de herleving van het katholicisme in Nijmegen, heiligde de middelen.¹⁰¹

5.1.1 – In een ingezonden brief wordt de SDAP aangeduid als ‘het roode gevaar’ en worden de katholieken veroordeeld die hun stem aan de socialisten gegeven hebben. Sterker, zij worden neergezet als verraders van het katholieke geloof. Op deze manier, ook door publicatie van ingezonden brieven, probeerde de katholieke krant de tegenstelling tussen de groepen te vergroten.

Cluster 2 - Katholieken stemt!

De katholieke elite moesten lijdzaam toezien hoe de sociaaldemocratische achterban veel fanatieker was dan de katholieke. Veel katholieke arbeiders namen niet eens de moeite om van hun stemrecht gebruik te maken en een deel stemde zelfs op de sociaaldemocratische kandidaat. In 1913 scheelde het niet veel of de eerste socialist had de gemeenteraadszaal betreden. In 1915 nam geen kandidaat namens de SDAP deel aan de verkiezingen, maar in 1917 werd door *De Gelderlander* de katholieke bevolking gesommeerd de eigen geloofsgenoten te steunen en zeker niet te sympathiseren met ‘de verderfelijke mannen van oproer en geweld’.

5.2.1 – Niet alleen wordt de SDAP zwartgemaakt (“Ons dunkt dat alle weldenkenden (...) die maar eenigszins hun gezond verstand gebruiken (...) van al wat rood is moeten gruwen.”), ook wordt meegegeven dat het de plicht van een katholiek is om te stemmen op een katholieke kandidaat. Bovendien wordt nog vooruitgeblikt op de invoering van de evenredige vertegenwoordiging bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezing: “Zij (katholieke kiezers, red.) moeten er zich, tegen dat over een paar jaar het nieuwe kiesstelsel met den kiesplicht wordt ingevoerd, alvast aan wennen, als één man katholiek te stemmen.”

5.2.2 - Het gaat om een herstemming in District III tussen de katholiek Eysten en de sociaaldemocraat Corduener. Allereerst wordt benadrukt dat een herstemming voorkomen had kunnen worden, wanneer de katholieken bij de eerste stemming trouw naar de stembus waren gegaan en op de katholieke kandidaat hadden gestemd. Nu hadden de katholieken een herkansing. “Het zou een eeuwige schande wezen voor de kiezers (...), die anders zoo trouw katholiek plegen te stemmen, als juist District III den eersten socialist in den Raad zou brengen.”

5.2.3 - De katholieke krant roept twee dagen later katholieke kiezers opnieuw op zich massaal naar de stembus te begeven om daar hun stem uit te brengen op J. Eysten. Dit is min of meer een reactie op de felle campagnevoering van de SDAP, die volgens het bericht ‘hemel en aarde bewegen om haar man gekozen te krijgen’. Zinsneden zoals “de rooden zijn gezworen vijanden van uw geloof” en “laat u niet misleiden door het praatje dat alleen de roode voor de belangen der werklieden opkomen” moesten de katholieke lezers laten inzien dat stemmen op Eysten van

¹⁰¹ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 459.

groot belang was. De oproep zou tevergeefs zijn: Corduwener won de verkiezing door welgeteld 17 stemmen meer binnen te slepen dan zijn tegenkandidaat.

5.2.4 – Met de wetenschap dat de verkiezing van 1919 zou plaatshebben volgens het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging, hing er voor de katholieken nog meer af van de stembusstrijd. Ondanks de stemplicht werd de katholieken duidelijk gemaakt te gaan stemmen: “Diegenen onzer, die weer uit gemakzucht zouden thuis blijven (...) zouden een verraad plegen jegens hun eigen partij.” Hieruit blijkt enigszins de angst voor de ‘invasie’ van SDAP’ers in de gemeenteraad.

Cluster 3 - Katholiek én socialist

De Gelderlander plaatste de strijd geheel in het teken van voor of tegen de Kerk, voor of tegen God. Godsdienst en socialisme was voor hen niet verenigbaar en dit werd dan ook herhaaldelijk duidelijk gemaakt aan de lezers van de krant.¹⁰²

5.3.1 – J. Westerhof was in 1910 de eerste socialist die zich kandidaat stelde voor de Nijmeegse gemeenteraad en *De Gelderlander* ging gelijk vol in de aanval. Een voorname diskwalificatie was ‘de vijandige gezindheid van het socialisme tegen het christendom en godsdienst’. Hiervoor worden tal van citaten aangehaald, onder meer van de stichter van het socialisme, Karl Marx, die religie omschrijft als ‘een verkeerd wereldbewustzijn’ en ‘opium van het volk’. Westerhof beweert echter dat socialisme en godsdienst elkaar niet uitsluiten en daarom wordt hij neergezet als ‘een wolf in schaapsvacht’.

5.3.2 – Het artikel van 18 augustus 1910 (zie 5.3.1) leidde tot een woord van verweer van Westerhof, een dag later gepubliceerd. Dit was niet bepaald een campagnepublicatie, want na het ingezonden artikel van Westerhof wordt de SDAP-kandidaat alweer van antwoord voorzien door *De Gelderlander*. Volgens de krant kan er geen twijfel over bestaan dat het socialisme een uiterst anti-clericale ideologie is, dat niet thuis hoort in het katholieke Nijmegen.

5.3.3 – De Nijmeegse SDAP blijft verkondigen dat socialisme en katholicisme prima te verenigen zijn. In 1919 wordt door *De Gelderlander* afgevraagd of een katholiek een socialist mag zijn. Aan de hand van het boek ‘Socialisme en christendom, of mag een katholiek socialist zijn?’ wordt hierop stellig antwoord gegeven: “Christendom en socialisme staan tegenover elkander als vuur en water.”

Cluster 4 - Het lezerspubliek van de PGNC

De voorlichting van de Nijmeegse katholieke bevolking was uiterst eenzijdig; van de politieke programma's van de kandidaten kwamen de lezers van *De Gelderlander* weinig te weten.¹⁰³ Daarentegen liet de *PGNC* meer ruimte voor politieke informatievoorziening uit diverse hoeken. Meest tekenend daarvoor is de vierdelige reeks in de *PGNC* in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1919. Dit illustreerde het bredere lezerspubliek van de *PGNC*. Deze krant voorzag mensen van verschillende ideologische achtergrond van nieuws en informatie.

¹⁰² Maas, ‘De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel’, 13.

¹⁰³ Brabers, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad*, 511.

5.4.1 - Net als bij de Tweede Kamerverkiezing van het jaar daarvoor bood de *PGNC* in 1919 de partijen de mogelijkheid in de krant hun program kenbaar te maken aan het publiek. De *PGNC* opende de vierdelige reeks met: "Onze lezers zullen daardoor in staat zijn van het standpunt der partijen ten opzichte van het gemeentevraagstuk kennis te nemen en de verschillende programs aan elkaar te toetsen." Hoe anders was de benaderingswijze van *De Gelderlander*. Verspreid over de kranten van 17 tot en met 21 mei 1919 werden de programma's gepubliceerd van de Economische Bond, de Rooms-Katholieken, de Vrijzinnig-Democratische Bond, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de Anti-Revolutionaire Partij, de Vrij-liberale partij en de Christelijk-Historische Unie.

5.4.2 - In tegenstelling tot *De Gelderlander* koos de *PGNC* geen partij. Illustratief daarvoor was een korte mededeling voorafgaand aan de verkiezingen van 1927: "Wij onthouden ons - als staande buiten den partijstrijd - van elke aanbeveling (...)."

Cluster 5 - *PGNC* biedt SDAP platform

De Gelderlander had veruit de grootste oplage, inherent aan de katholieke meerderheid in Nijmegen. De protestanten hadden daarentegen met hun *PGNC* een aanzienlijk minder bereik, terwijl de sociaaldemocraten een gebrek hadden aan publiciteitsmiddelen in Nijmegen. De *Nijmeegsche Courant* schonk wel de nodige aandacht aan de SDAP en ruimde zelfs plek in voor ingezonden artikelen en advertenties van de SDAP, maar ook verschenen er opvallend objectieve sfeerverslagen in de krant.¹⁰⁴ Het was daarentegen ondenkbaar dat dergelijke berichten zouden verschijnen in de 'ultramontaanse' en 'antisocialistische' *Gelderlander*.

5.5.1 - In juli 1917 werd een bericht overgenomen uit *Het Volk*, een aan de SDAP gelieerd dagblad. Hierin wordt gesproken over de SDAP en de gemeenteraadsverkiezingen in het hele land, die zeer succesvol zijn verlopen voor de sociaaldemocraten.

5.5.2 - Er werden bij enige regelmaat advertenties geplaatst door de SDAP in de *PGNC*, zoals hier voor de openbare vergaderingen met Troelstra en Duijs als sprekers. De SDAP kon dus adverteren in de *Nijmeegsche Courant*, iets dat ondenkbaar zou zijn bij de katholieke tegenhanger.

5.5.3 - Ook zijn er verslagen van de SDAP-verkiezingscampagne gepubliceerd in de *PGNC*. Hier een verslag van de openbare vergadering in 1923, waar Kleerekooper (lid van zowel de Provinciale Staten van Noord-Holland, de gemeenteraad van Amsterdam als de Tweede Kamer namens de SDAP) optrad als spreker.

5.5.4 - Een sfeerverslag van een campagedag van de SDAP in de aanloop naar de Nijmeegse gemeenteraadsverkiezingen van 1927. Opnieuw sprak Kleerekooper (nu alleen nog Provinciale Statenlid en Kamerlid) de menigte toe, alsook de Nijmeegse fractievoorzitter Corduwener.

¹⁰⁴ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 451 en 458.

De Nijmeegse kranten en hun politieke berichtgeving

Archiefmateriaal

Cluster 1

5.1.1 *De Gelderlander*, 12 juli 1913.

Cluster 2

5.2.1 *De Gelderlander*, 7 juli 1917.

5.2.2 *De Gelderlander*, 21 juli 1917.

5.2.3 *De Gelderlander*, 23 juli 1917.

5.2.4 *De Gelderlander*, 20 mei 1919.

Cluster 3

5.3.1 *De Gelderlander*, 18 augustus 1910.

5.3.2 *De Gelderlander*, 19 augustus 1910.

5.3.3 *De Gelderlander*, 20 mei 1919.

Cluster 4

5.4.1 *PGNC*, 17 mei 1919.

5.4.1 *PGNC*, 19 mei 1919.

5.4.1 *PGNC*, 20 mei 1919.

5.4.1 *PGNC*, 21 mei 1919.

5.4.2 *PGNC*, 23 mei 1927.

Cluster 5

5.5.1 *PGNC*, 26 juli 1917.

5.5.2 *PGNC*, 10 mei 1919.

5.5.2 *PGNC*, 15 mei 1919.

5.5.3 *PGNC*, 11 mei 1923.

5.5.4 *PGNC*, 23 mei 1927.